

DOĞMAKTA OLAN BİR BURJUVAZİNİN ÖNCÜSÜ: GENÇ TÜRKLER'İN SOSYAL VE EKONOMİK POLİTİKASI 1908-1918

Devletin kadiri mutlak olduğu, Osmanlı toplumu ve kültüründe iyice yer etmiş bir düşünceydi ve bu, devletin bütün faaliyet alanlarına müdahale etmesini mümkün kılıyordu. Genişleme ve gerileme dönemlerindeki her türlü inisiyatif devletten geliyordu. Dolayısıyla, Batı Avrupa'daki oluşumların tersine, devlete karşı kendi çıkarlarını dayatabilecek kadar güçlü bir sınıfsal gelişme görülüyordu.

Bu yüzden, parti (İttihat ve Terakki Cemiyeti) ile devletin iç içe geçtiği bir tekparti devletinin, yeni bir sınıf –Türk Burjuvazisi– yaratmaya yönelik sosyal ve ekonomik politikalar uygulaması, hiç de şaşırtıcı değildir. Ve tam da bu nedenle, İTC "Türk burjuvazisinin öncü partisi" olarak tanımlanabilir. Daha fazla ilerlemeden, burjuvazi terimiyle neyi kastettiğimizi açıklamak yerinde olur. Bizim tanımımız, esas olarak siyasal bir tanımdır ve bu sınıfın işlevsel ve toplumsal özellikleriyle sınırlı değildir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nda bir burjuvazinin ekonomik işlevlerini sürdüren, ama hiçbir zaman devleti kendi çıkarları ve anlayışları doğrultusunda şekillendirecek siyasal gücü ve etkiyi kazanamamış olan kişiler vardı. Bernard Lewis'in de şu sözlerle aynı şeyi kastettiği açıktır:

"Türkiye'de de, Yunanlı Mihail Kantakuzenos ve Portekizli Yahudi Joseph Vasi –Braudel'in deyimiyle, Şark'ın Fugger'i– gibi zengin tüccarlar ve bankerler vardı. Ama bunlar hiçbir zaman Avrupa'daki benzerlerinin oynadığı mali, ekonomik ve siyasal rolü oynamayı başaramadılar... Mali işlemlerinin çapına ve genişliğine karşın, ticaret açısından daha elverişli siyasal koşulları yaratamadılar..."¹

¹ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, 1968, s.31-37

Bu nedenle bankacılık, ticaret ve sanayi gibi burjuva faaliyetlerini sürdüren Osmanlılardan söz edilebilse de, devlet üzerinde önemli bir siyasal etkisi olan bir burjuva sınıftan söz etmek mümkün değildir. İmparatorluk geriledikçe, bu grubun üyeleri daha da zayıfladılar. Ancak, İmparatorluğun Avrupa kapitalist ekonomisiyle bütünleştiği 19. yüzyılda, bunlar arasındaki önde gelen gayrimüslim unsurlar kendi çıkarlarını Avrupa'nın büyük devletlerinin çıkarlarıyla birleştirdi. Böylece özünde, Avrupalıların kapitülasyonlar aracılığıyla yararlandıkları ülke dışı ayrıcalıkları kullanan bir komprador burjuvazi, Avrupalılar ile Osmanlılar arasındaki ekonomik araçlar haline geldi. Hatta bunların birçoğu yabancı ülke vatandaşlığına geçerek Osmanlılara karşı yabancı devletlerin çıkarlarına hizmet etti. Kimi zaman burjuvazi olarak adlandırılan bu kişiler, Osmanlı devletini, aracılığıyla kendi toplumsal durumlarını yükseltebilecekleri kendi devletleri olarak pek görmüyordu. Tam tersine, Osmanlı devletinin otoritesinin zayıflaması, komprador burjuvazinin daha fazla işine geliyordu. Dolayısıyla, burjuvazi ile devlet arasındaki olumlu bir ilişkiyi bu sınıfın tanımlanmasında gerekli bir unsur olarak kabul edersek, İttihatçılar yaratmaya koyuluncaya dek bir Türk burjuvazisinin bulunmadığı sonucuna varmak zorunda kalırız. 1908 Devrimi'nden önce Müslümanlar arasında böyle bir sınıf yoktu, gayrimüslimlerin çoğu ise Osmanlı devletini kendi devletleri olarak görmüyordu. Ayrıca devrime kadar devlet, yalnızca bürokrasinin ve toprak sahiplerinin çıkarlarını temsil ediyor ve bir burjuva toplumu perspektifinden yoksunmuş gibi gözüküyordu.

Bazı bilim adamları, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde Müslümanlar arasında gelişmekte olan bir burjuvaziyi kastederek "doğmakta olan sınıflar"dan söz etmektedir. Bu unsurları, 19. yüzyıl boyunca gelişen acımasız bir kapitalizm karşısında geleneksel ekonomideki durumları hızla bozulan "gerileyen unsurlar" olarak tanımlamak daha doğru olacaktır. Bu kişiler genellikle geçmişin hayaliyle yaşıyor ve statükoyu sürdürebilmek amacıyla, Avrupa'nın ekonomik sızmasını denetlemesini boş yere bekledikleri devletin himayesini arıyorlardı. Bunlar, genellikle bir burjuvazinin belkemiğini oluşturan girişimciler olmaktan uzaktı. İttihatçılar, bu tür kişileri kendi burjuvazilerinin bir unsuru olarak kullanmak zorunda kaldı. Ne var ki, Selim İlkin gibi bilim adamları, çoğunlukla esnaf ve zanaatkâr loncalarından gelen bu kişilerin, İttihatçıların kafasındaki

ilerici işlevleri yerine getirebilmek için fazla tutucu olduklarını ortaya koymuşlardır.² Bu, kâr etmek ile vurgunculuk arasında bir ayrım yapamayan yeni sınıfın en önemli zaaflarından biri olacaktı.

Tarihsel gerçeğe bağlı kalmak kaygısı açısından, bütün gayrimüslimlerin komprador burjuvaziye mensup olmadığını vurgulamak gerekir. Cemaatlerin Osmanlı devletine karşı tutumları, Avrupa'nın egemen olduğu ekonomik sektörle ne ölçüde bütünleştiklerine; ya da tersine, gerilemekte olan geleneksel Osmanlı ekonomisinin hâlâ bir parçası olup olmadıklarına bağlıydı.

İmparatorluğun bir dünya ekonomisi içine çekilmesi görece yeni bir olguydu. 19. yüzyılın ikinci çeyreğine kadar Osmanlı ekonomisi hâlâ otarşik (kendi içine kapalı) niteliğini koruyordu. Nitekim 1914 Mart'ında *Sabah* gazetesinin bir yazarı şöyle demektedir:

"Makinalar ve buhar çağına kadar... Osmanlı maliyesi böyle bir (dengesizlik ve bağımlılık) durumunda değildi. Kendi sanayi ihtiyaçlarımızı, geniş ölçüde, kendi fabrikalarımızda karşılıyorduk. Yaşantımız basitti. Batı ile karşılaştırıldığında bir çöküntü gibi gözükse de, bu basitliği, toprağın ihtiyaçlarımızın daha büyük bölümünü karşılama yeteneği telafi ediyordu. Seksen yıl önce (yani 1834'te) halkın giyim ihtiyacının neredeyse tümü yerli imalât tarafından karşılanıyordu. Zengin sayılmasa bile Türkiye, o zaman mali açıdan daha istikrarlıydı."³

Avrupa'nın yarattığı ekonomik devrimden yararlanabilen ve modern sektörle birleşenler hangi unsurlardı? Bu grubun önderleri, Avrupa ile Akdeniz bölgesinden gelerek Türkiye'de yerleşmiş ve kuşaklar boyunca kendi dil ve kültürlerini korumuş olan ve geniş bir tanımla "Levantenler" olarak adlandırılabilirler. İmparatorluğu yakından tanıma fırsatı bulan Kont Ostrorog, İngilizlerin, Doğu Kumpanyasının en civcivli günlerinde Türkiye'ye yerleşmiş olduklarına işaret ederek şöyle yazmaktadır:

2 Profesör Selim İkin ile özel konuşmalar ve aynı zamanda İlhan Tekeli ile birlikte yazdıkları ve nezaket gösterip okumama izin verdiği "(Kör) Ali İhsan (İloğlu) ve Temsil-i Mesleki Programı" makalesi.

3 *Sabah* (tarihsiz), *The Orient*, v/12, 25 Mart 1915, s.117'de aktarılıyor.

"Bazı aileler hâlâ mevcut, Lafontaine'lerin, Hayes'lerin, Barker'ların, Charraud'ların, Whittal'ların, Hanson'ların başka bir kökeni yok... Konstantinopl'da Moda ve Bebek semtleri İngilizlerin merkezi olarak biliniyor; aynı şey İzmir yakınlarındaki güzel Bornova için söylenebilir; hatta burası daha da fazla İngilizlere özgüdür."⁴

İmparatorlukta geçirdikleri uzun yıllara karşın bu insanlar yabancı vatandaşlığını sürdürdüler ve hem kapitülasyon ayrıcalıklarından yararlandılar, hem de kendi sefaret ve konsolosluklarının himayesi altında yaşadılar. Ekonomideki rolleri çok önemli olsa bile, hiçbir zaman kendilerini Osmanlı devletiyle özdeşleştirmediler.

Komprador burjuvazinin iç çekirdeğini Rumlar ve Ermeniler oluşturuyordu. Sussnitzki'ye göre, bu iki cemaat, Osmanlı ekonomik yaşamının neredeyse bütün alanlarında hâkimdi. Tahıl yerine kârlı pazarlık ürünleri (sebze, meyve, tütün, dut) yetiştiriyorlar ve dolayısıyla Batı Anadolu'daki ipekçilik üretimini ellerinde tutuyorlardı. Hâlâ makineleşmemiş ve el emeğiyle sınırlı bulunan imalat alanında çeşitli cemaatler arasında daha eşit bir durum vardı ve Türkler kendi ellerindekini henüz koruyorlardı. Ancak ticaret ve bankacılık alanlarında Rumlar ile Ermeniler üstünlüklerini kurmuştu. Sussnitzki, durumu, sanki ekonominin bu dalında tam bir tekel kurmayı başarmışlar gibi tasvir etmektedir. Şöyle yazmaktadır:

"Bunlar diğer milli gruplara kendi ekonomik güçlerini geliştirme fırsatını pek tanımazlar. Ve çoğunlukla, sanki amaçları, iki rakip grubun karşılıklı rekabetinden korumak için piyasayı bölüşmekmiş gibi hareket ederler..."

Rum-Ermeni ekonomik üstünlüğünün nedenleri arasında Sussnitzki, "kimi zaman uyrukları oldukları ve böylece elde edilmiş kapitülasyonlar sayesinde vergiden muaf tutulmalarını sağlayan yabancı devletlerin himayesi"ni saymaktadır.⁵

Ne Rumlar, ne de Ermeniler Osmanlı devletini kendi çıkarlarının temsilcileri olarak görüyorlardı. Bu olgu, 1908 sonrasındaki Meşrutiyet

4 Kont Leon Ostrorog, *The Turkish Problem*, 1919, s.vii.

5 A.J. Sussnitzki, "Zur Gliederung Virtschaftslicher Arbeit nach Nationaliten in der Türkei", *Archiv für Wirtschafts-Forschung in Orient*, II, 1917. s.382-407, Charles Issawi (ed.) *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, 1966 içinde, s.120-121.

rejimi ile olan ilişkilerinde açıkça ortaya çıkar. Meşrutiyete karşı, milletlerin,* kapitülasyonlar kadar kutsal tuttıkları geleneksel ayrıcalıkları uğrunda kararlı bir mücadele yürüttüler. Bu yüzden, kendi açılarından kolay anlaşılır nedenlerle, İttihatçıların kurmaya çalıştıkları milli ve merkezîyetçi devlete karşı açıkça düşmanlık güttüler. Atina'ya derin duygusal ve kültürel bağlarla bağlı olan Osmanlı Rumlarının çoğu, kendilerini İstanbul ile özdeşleştirmekte güçlük çekiyordu. Ermenilerin durumu daha belirsizdi; Osmanlı yönetimi altında zenginleşen küçük bir grup olsa bile, milliyetçilik çağında, tam bağımsızlık değilse de milli özerklik peşinde koşmaktan geri durmuyorlardı. İstanbul cemaati içinde İttihat ve Terakki'nin siyaseti ile doğmakta olan milli devleti destekleyen Ermeniler vardı. Ne var ki, bir bütün olarak cemaatin kendisi, bu kaçınılmaz dönüşüme karşı direniyordu.

Rumların ve Ermenilerin aksine Osmanlı Yahudileri, geleneksel kapitalist olmayan sosyoekonomik yapının ayrılmaz bir parçası olarak kaldılar. Osmanlı ekonomisinin Avrupa'nın egemenliğine girmesinde hiçbir çıkarları olmadığı gibi, İmparatorluğun bir yarısömürgeye dönüşmesinin sonuçlarından da zarar görüyorlardı. Ostrorog;

"Türk Yahudileri hiçbir şekilde Frankfurt'un parababalarına benzemezler. Tıp ya da hukuk alanında uzmanlaşmış birkaç tanesi zenginlik ve nüfuz sahibidir; ancak büyük çoğunlukla ufak tefek işlerle uğraşan ya da kayıkcılık, hamallık vb. çok niteliksiz el emeğiyle geçinen basit insanlardır..."⁶

demektedir. Sussnitzki de bu görüşü doğrulamaktadır:

* *Millet* sistemi, Osmanlı toplumunun dinsel cemaatlere göre bölünmesine ve milletin ya da dinsel cemaatin dışında, sınıfların kesinlikle yok sayılmasına dayanıyordu. Gayrimüslim milletler neredeyse tam bir dinsel ve kültürel özerkliğe sahiptiler ve bu da, Osmanlı devletinin onların işlerine karışmamasını ve gayrimüslim halkla herhangi bir çatışma çıkarmamasını sağlıyordu. Her milletin başı, kendi cemaati ile devlet arasında aracı rolünü oynuyordu. Millet sistemi var olduğu sürece milli bir ekonomi mümkün değildi, çünkü "Osmanlı milleti" bir işbölümünü temsil eden dinsel-etnik çizgilere göre bölünmüş durumdaydı. İttihatçılar bu işbölümünden memnun değildi ve onu ortadan kaldırmak için millet sistemini ortadan kaldırmaları gerektiğini biliyorlardı.

6 Ostrorog, *Turkish Problem*, s.14.

"Yahudiler, Rumlar ve Ermeniler ile rekabet halindeydiler; ama, rakiplerinin tersine (yabancı devletlerin) himayesini pek elde edemediklerinden bu rekabette de pek başarılı olamıyorlardı."⁷

Her iki cemaat de Avrupa üstünlüğünün sonuçlarından zarar gördüğü için, Yahudilerin durumu ile Türklerin durumu birbirine benziyordu. Dolayısıyla her iki cemaatin de, devletin siyasal egemenliğinin ve ekonomik bağımsızlığının yeniden kurulmasından kazanacağı çok şey vardı.

İşte bu nedenle, Yahudi cemaati, Selanik'ten Bağdat'a kadar, İttihatçıları yürekten destekledi. Ekonomik çıkarlar ile siyasal tutum arasındaki bu ilişkiye 1917 yılında Amerikalı bir gözlemci de dikkat çekmişti:

"(Dönme) Yahudilerin Avrupa'daki diğer Yahudilerden farklı oldukları öne sürülür; çünkü bunlar, Avrupa devletlerinin yardımı olmaksızın Osmanlı İmparatorluğu'nu sömürerek zengin olmuşlardır ve gelecekteki refahları için de Türkiye'ye muhtaç olduklarından yeni ve daha büyük bir Türkiye'nin doğması özlemi içindedirler."⁸

Türklerle Yahudilerin çıkarları öylesine uyum içindedir ki; birçok Avrupalı yazar, Genç Türk hareketini, İttihatçıların, Yahudilerin, Dönmelerin ve gizli-Yahudilerin elinde oyuncak oldukları bir Yahudi-Mason komplosu olarak nitelemişti. Gene bu nedenle Siyonist hareket, "Osmanlı Yahudileri arasında pek ilgi görmemiş ve bunlar tümüyle İstanbul'a bağlı kalmışlardır."⁹

1908 Devrimi'ni yaptıkları sırada İttihatçıların devrildikleri durum işte buydu. İttihatçı hareketin belli başlı hedeflerinden biri, Avrupa'dan bağımsızlaşabilmek amacıyla milli bir ekonomi ve milli bir burjuvazi yaratmaktı. Bu hedefe ulaşmak konusunda kararlı davrandılar ve ileride göreceğimiz gibi, belli bir başarı da kazandılar.

Temmuz 1908 Genç Türk Devrimi, öncelikle, İmparatorluğu eski düzenden kurtarmayı ve Avrupa devletlerinin denetiminden çıkarmayı

7 Sussnitzki, *aynı eser*, s.121.

8 "Şu sırada Yakınoğu'da Seyahat Etmekte Olan Bir Amerikan Vatandaşının" 21 Ocak 1918 tarihli raporu: ABD Dışişleri Bakanlığı'nın yayınladığı *Weekly Report on Matters Relating to the Near East*, No. 8, 7 Mart 1918, s.8'de aktarılmaktadır.

9 Elie Kedourie, "Young Turks, Freemasons and Jews", *Middle Eastern Studies*, VII/1, 1971, s.89-104; Abraham Galanté, *Turcs et Juifs*, İstanbul, 1932; aynı yazar, *Türkler ve Yahudiler*, 1947.

amaçlayan bir siyasal hareketti. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesine kadarki altı yıl boyunca, mücadele esas olarak siyasal nitelikte kaldı. Ancak Büyük Devletler'in düşmanlıklarını açığa vurmalarından ve Türkiye'nin içişlerine müdahale olanağını yitirmelerinden sonradır ki, Genç Türkler kapitülasyonları tek taraflı olarak kaldırdılar. Bu, onları, Büyük Devlet sefaretlerinin müdahalesi olmaksızın ekonomik politikalar uygulama özgürlüğüne kavuşturdu ve modern Türkiye'nin tarihinde yeni bir sayfa açtı. Sir Andrew Ryan (İngiliz Sefareti Tercümanı), yabancı ülke sefaretleri ile Genç Türkler arasındaki çatışma konusunda şunları yazıyordu:

"Mali ayrıcalıklarımız konusunda, hukuki ayrıcalıklarımız da olduğundan daha az inatçı davranmıyorduk. Bazen Türklere tavizler veriliyordu ama, yalnızca, bizim iznimiz olmadan yeni vergiler konmaması koşuluyla... Türklerin, kendilerine dayatılan sınırlamalardan hoşnut olmamaları hiç de şaşırtıcı değildi."¹⁰

Gene de, siyasal mücadele yıllarında bile, ilerde devletçilik haline gelecek ekonomik politikanın ana çizgilerini ayırt etmek mümkündür. Bu dönemin egemen siyasal örgütü olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, hükümetin ilk toplantısında, uygulanmasını beklediği ekonomik programı açıklamıştı:

"İşverenler ile işçiler arasındaki ilişkileri tanımlayan yasaların hazırlanması; köylülere toprak dağıtılması (ama bu arada toprak sahiplerinin haklarına tecavüz edilmemesi) ve düşük faizli kredi verilmesi; mevcut tapu sisteminin değiştirilmesi ve adım adım kadastro sistemine geçilmesi; eğitimde mevcut devlet denetiminin kurulması ve devlet okullarının bütün ırk ve dinlerden çocuklara açılması; ilkokullarda Türkçe öğretilmesi; ticaret, tarım, meslek okullarının kurulması ve nihayet ülkenin ekonomik bakımdan ilerlemesi ve tarımın geliştirilmesi için genel önlemlerin alınması."¹¹

Genç Türkler'in Rumeli'deki demiryolu işçileri grevine karşı uyguladıkları baskı siyaseti, işverenler ile işçiler arasındaki ilişkileri

10 Sir Andrew Ryan, *The Last of the Dragomans*, 1951, s.35.

11 Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859-1952*, 1952, s.208-210.

düzenleyecek olan yasaların işverenler lehine olacağını göstermişti. Ama bu baskı siyaseti için öne sürülen gerekçe, tarihinin böylesine kritik bir döneminde milletin grevlere tahammül edebilecek durumda olmamasıydı. Milli ekonomiye sahip bir millet anlayışı da, o yıllarda Genç Türkler bunu açıkça ifade etmemiş olsalar bile, ortaya konmuş bulunuyordu. Bunun ilk belirtisi Bosna-Hersek'in Avusturyalılar tarafından ilhak edilmesinden hemen sonra açığa çıktı. Avusturya'nın kendisine karşı herhangi bir karşıtörlem alamayan İttihatçılar, Avusturya mallarına ve bu malları satan dükkânlara karşı bir boykot örgütlediler. Bu boykot, esas olarak, Batı mallarının aracısı olan gayrimüslim tüccarlara zarar vererek daha küçük Türk tüccarlarına yarar sağladı. Avusturya'dan gelen fesin yerini Anadolu'da imal edilen kalpağın alması da işte bu boykot sırasında dır.¹²

İttihatçıların, boykotu destekleyen konuşmalar yaptıklarını belirtmek gerekir. Ahrar Fırkası üyeleriye, bu tür gösteriler yerel ticareti engellediği için dükkânları boykot etmenin saçma ve gereksiz olduğunu öne sürerek itidal tavsiye ediyordu.¹³ İttihatçılar ile Liberaller arasındaki siyasal çatışmanın ekonomik boyutu da böylece kendini gösteriyordu; İttihatçılar yalnızca modern, anayasal ve merkeziyetçi bir devletten yana olmakla kalmıyor, aynı zamanda devlet tekeli sistemini ve ekonomi üzerinde devlet denetimini de inançla savunuyorlardı.¹⁴

Ne var ki, İmparatorluğun siyasal ve ekonomik özerklik kazanması yönündeki bütün arzularına karşı İttihatçılar, ekonomik gelişme bakımından yabancı sermayeye olan bağımlılıklarının fena halde farkındaydı. Ülkeyi düzene koymak ve eskimiş bir yapıyı modern bir yapıyla değiştirmek yönündeki ıslahat çabalarının, yabancı devletleri etkileyeceğini umuyorlardı. Yabancı yatırımcıların da Genç Türk rejimine güven duyarak ekonomiyi canlandırmak için gerekli sermayeyi yatıracaklarını düşünüyorlardı. Tarihin cilvesine bakın ki; Genç Türk Devrimi, meydan okuyucu yeni milli bilinciyle yabancıları dehşete düşürerek tam tersi bir etki yarattı.

12 *Le Moniteur Oriental* ile 10 Ekim 1908 tarihli Türk basını ve René Pinon, *L'Europe et la Jeune Turquie*, 2. basım, Paris, 1911, s.274.

13 René Pinon, *L'Europe*, s.275; 14 Ekim 1908 tarihli gazeteler, Lord Curzon'un Bengal'i bölme girişiminden sonra Hindistan Kongre Partisi'nin de, tepkisini, Ağustos 1905'te İngiliz mallarını boykot ederek göstermesi ilginç bir noktadır.

14 1908-1914 yılları arasında Türk politikasının bir tartışması için bkz. Feroz Ahmad, *The Young Turks*, 1969. Türkçede, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984, çeviren Nuran Yavuz.

İttihat ve Terakki Cemiyeti içinde yabancı sermayeye karşı olanlar da vardı, ama bunlar azınlıktaydı. 1909'da Maliye Nazırı olan ve o andan sonra da Türkiye'nin ekonomik politikasında kilit bir rol oynayan Mehmet Cavit Bey, egemen eğilimi temsil ediyordu:

"Ülkemize yabancı sermayenin girmesini istemeyenlerin sayısı... yabancıların sandıklarından çok daha azdır. Ülkede birikmiş sermaye ile yürütülebilecek olan bazı küçük çaplı işletmeler vardır ki, doğal olarak bunların yabancıların eline geçmesini istemeyiz... Gene de bana göre, bizim o kadar mahrum olduğumuz bir beceri, işletmecilik ve rasyonalizasyon uğruna bu işletmelerde bile yabancıları kabul etmeliyiz. Önemli bayındırlık işlerine gelince, bunlar ancak yabancı sermaye ile yapılabilir... Kendilerini uyarılığa açma aşamasında olan bütün ülkeler, kendi güçleriyle ilerlemek isterlerse yolda kaçınılmaz olarak sendeleyip düşeceklerdir... Bütün yeni ülkeler ancak yabancı sermayenin yardımıyla ilerleyebilmişlerdir."¹⁵

Niyazi Berkes, İttihatçıların, İmparatorluğun sorunlarını "kapitalist ekonomi kategorileri içinde ve sanki Türkiye aynı ekonomik sisteme dahilmiş gibi" gördüklerini söylerken haklıdır.¹⁶ Bir anlamda onlar da haklıydılar; çünkü 19. yüzyılda Türkiye gerçekten kapitalist dünya ekonomisinin içine çekilmişti ve Genç Türkler, kapitalizm altında böylesine olağanüstü bir ilerleme kaydeden Batı dünyasını örnek almak istiyorlardı. Ancak, Avrupa'nın bağımsız bir kapitalist ekonomi geliştirmelerine izin vereceğini ve bunun da sermayeyi ve onu işletmek için gerekli beceriyi gene Avrupa'dan ödünç alarak başarılabileceğini düşünmeleri safdillikti. Avrupa emperyalizmine karşı güvensiz olan İttihatçılar, kapitalizmi kurma girişiminde Japon uzmanları davet etmeye çalıştılar. Kısmen Batılıların muhalefeti, kısmen de Tokyo'nun Avrupa'ya bu kadar Batı'da meydan okuyarak bütün Büyük Devletler'i karşısına alma korkusundan dolayı, Japonya'nın desteği hiçbir zaman gerçekleşmedi. Ama Japonya, İttihatçıların

15 Mehmet Cavit, "Neşriyat ve Vakayi-i İktisadiye", *Ulum-u İctimaiye ve İktisadiye Mecmuası*, 11, sayı 5, Mayıs 1919, s.129-130; aktaran Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964, s.424. (Alıntılar, söz konusu İngilizce kitaptan aktarılmıştır.)

16 Berkes, *Secularism*, s.424.

bağımsızlık mücadelesinde bir örnek ve esin kaynağı olmaya devam etti.¹⁷ İttihatçılar yabancı sermayeye çok önem vermekle birlikte, onun beraberinde getirdiği kısıtlamaları –hele bunlar siyasal nitelikte olur ve devletin egemenliğini zedelerse– kabul etmeyi reddediyorlardı.

Meşrutiyetin ilk yılında Avrupa'nın para piyasalarından dış borç elde etmek zorlaştı. 1909 Eylül'ünde Maliye Nezareti 7 milyon Türk liralık bir iç borçlanmaya girişti. İngiliz Sefiri, "bu işlemin, Türklerin kendilerini, o güne dek borç aldıkları ve büyük ölçüde İngiliz-Fransız bankerlerinin egemenliğinde bulunan çok dar bankacılık çevresinin denetiminden kurtarmak, düzenli bir teminat göstermeksizin borç alabilmek, Osmanlı Düyun-u Umumiye'sinin ayrıca onayı olmaksızın borçlanabilmek ve gerçekte dünyaya... yeni rejimin ülkenin itibarını ne kadar artırmış bulunduğunu göstermek çabası" olduğunu yazıyordu. Ona göre, "Fransız, İtalyan ve Alman Sefirleri, bu girişimin başarıya ulaşamayacağı kanısındaydılar".¹⁸

Büyük Devletler, bu girişimi, Cavit Bey'in, "sonunda tamamen ortadan kaldırmak amacıyla gizliden gizliye önemini azaltmaya çalıştığı" Düyun-u Umumiye'yi safdışı bırakmak çabası olarak yorumladı.¹⁹ Bu, muhtemelen doğru bir yorumdu; çünkü İttihatçılar mümkün olan en kısa zamanda mali bağımsızlıklarına kavuşmak istiyordu. Ama iç borçlanma başarısızlıkla sonuçlandı ve ertesi yıl Cavit Bey, bir kez daha, Fransa'ya borç aramaya gitmek zorunda kaldı. Ama Paris'te Fransızlar, Türk maliyesini ve Maliye Nezareti'ni Fransız denetimi altına sokmak anlamına gelen ve kendisine saygısı olan hiçbir hükümetin kabul edemeyeceği koşullar öne sürdüler.²⁰

Fransızların bu istekleri İttihatçı çevrelerde büyük infial yarattı. İTC'nin sesi olan *Tanin* (13 Ağustos 1910), bu infiali şöyle yansıtıyordu:

"Türkiye zayıftır ve yabancı devletlerden yardım istemektedir. Ama onların yardımını siyasal ayrıcalıklarla ödeyemeyeceğine

17 Ahmad, *The Young Turks*, s.23, dipnot 1.

18 Sir Gerard Lowther'dan Sir Edward Grey'e, 723 sayılı ve gizli, Tarabya, 8 Eylül 1909, F.O. 371/763/34194.

19 Sir Adam Block'tan Sir Charles Hardinge'e, İstanbul, 14 Eylül 1909, F.O. 371/763/34938 (Block, Düyun-u Umumiye'nin direktörüydü).

20 Ahmad, *The Young Turks*, s.75-81. İç borçlanmaya girişmenin zorluğu, "milli banka" gibi bir aracın elde olmaması yüzündendi. Sonuç olarak halk, parayı elinde tutmayı yeğliyordu.

göre, taviz olarak maddi ayrıcalıklar vermek zorundadır. İşte buna *hayır* diyoruz! Böyle pazarlıklarla hiçbir işimiz olamaz, çünkü bu Türkiye'nin haysiyet ve bağımsızlığına zarar verir... Eğer genç Türkiye yaşayacaksa, bir Avrupa devleti gibi şeref ve haysiyetiyle yaşayacaktır.

"Bugüne dek bu ilkeye bağlı kaldık... Milliyet vb. kıstaslara bakmaksızın, bize en iyi koşulları tanıyanlara ayrıcalıklar tanıma ilkesini izliyoruz.

"Türkiye'yi zayıf ve çaresiz zannederek ekonomik kazançlar uğruna siyasi yardım satmak isteyenleri uyarıyoruz. Çok yanlış bir yoldadırlar. Türkiye böyle muamelelere karşı bugün sesini yükseltmeyebilir ya da direnemeyebilir, ancak pek yakında Türkiye silahlanmasını o derece mükemmelleştirecektir ki, en kötümser insan bile ona 'zayıf ve çaresiz' diyemeyecektir."²¹

Kapitülasyon rejiminden çıkar sağlamaya devam eden yabancı devletlerin engellemesine ve işbirliğine yanaşmamalarına karşın Genç Türkler ekonomiye çekidüzen vermeye başladı. Eylül 1909'da Sir Adam Block şunları yazıyordu:

"...Maliye Nezareti'nin gelir toplama sistemini düzeltmek, düzgün bir denetim ve teftiş sistemi kurmak ve başkent ile eyaletlerdeki maliye kadrolarını yeniden örgütlemek yönündeki övgüye değer çabaları daha şimdiden sonuç vermeye başlamıştır..."²²

1909 mali yılının ilk dört ayı (Mart, Nisan, Mayıs ve Haziran) için hükümet gelirleri hafif bir yükselme gösterdi, buna karşılık Düyun-u Umumiye gelirleri 1908'e göre belirgin bir biçimde arttı.

Cavî Bey'in bütçesi, daha önceki nazırların yaptığına tersine, olguları gizlemek ya da durumu olduğundan çok daha iyi göstermek gibi bir şeye kalkışmıyordu. Cavî Bey, Nafia ve Maarif gibi üretken kesimlerin payını artırırken, Sadaret ile Hariciye Nezareti gibi üretken ol-

21 Ayrıca, Hüseyin Cahit'in *Tanin*'deki (2 Ekim 1910) yazısına bakınız; burada H. Cahit, "millî şeref'i korumak ve yabancıların denetimini önlemek amacıyla, borçlanma yerine vergilerin yükseltilmesini savunuyordu.

22 Block'tan Hardinge'e, İstanbul, 13 Eylül 1909. F.O. 371/763/34938.

mayanlarınkinin masraflarını kısıtı. Her alanda tasarruf ve devletin her kesimindeki kabarık bürokrasi kadrolarında bir azaltma politikası uygulanmaya başlandı. Bütün bu tasarruf önlemlerine karşılık, sonraki birkaç yılda bütçe açık vermeye devam etti. Yabancı piyasalardan alınan borçlara karşın iflasa doğru sürüklenen eski rejimin mirasıydı bu.

Block, şöyle devam ediyordu:

"Geçen yılın Ekim ayında yazdığım raporda, Türk reformcularının maliyeyi yeniden örgütlenme işini ele almaya kararlı olduklarını belirtmiştim; şunu itiraf etmeliyim ki, bu işe iyi başladılar. Hükümet, Türkiye tarihinde ilk defa olmak üzere, gerçek rakamlara dayanan bir bütçe hazırladı ve ister iyi ister kötü, dünyaya şu andaki yükümlülüklerinin bir dökümünü sundu. Bunları örtbas etme yönünde herhangi bir girişimde bulunmadı. Yalnızca hükümet, bütçenin çizdiği yolda çalışma kararına varmakla kalmadı, aynı zamanda Mebusan Meclisi de hükümeti bu konuda sıkıca denetlemeyi kararlaştırdı. Maliye nezaretinin bütçeyle ilgili kanunlara gerçekten uyulmasını sağlayacağından ve ihtiyaç maddeleri ile araç gereç alımı için yapılan şaibeli ihaleleri dolayısıyla geçmişte hükümeti milyonlarca İngiliz liralık zarara sokan Harbiye ve Bahriye Nezaretleri de dahil olmak üzere bütün nezaretler üzerinde etkin bir denetim uygulayacağından eminim.

"Düzgün bir maliye sisteminin önündeki başlıca engellerden biri Sultan'ın ve Saray efradının müdahaleleriydi. Saray'ın müdahalesi artık tamamen ortadan kalkmıştır. Eski Sultan'ın (II. Abdülhamit) elindeki önemli meblağlar dışında padişaha ait çok sayıdaki mülklerden akan gelirler de şimdi devletin eline geçecektir. Ayrıca, Yıldız Sarayındaki, ülkenin ve zavallı köylülerin sırtından zenginleşen sürüyle padişah gözdesi de artık yoktur."²³

Block daha sonra Maliye Nezareti'nin kendi içindeki reformdan söz ederek ıslahat komisyonunda yabancı mali uzmanlar kullanmak konusunda herhangi bir şovenizmin bulunmadığına dikkat çekmektedir: M. Joly'den sonra M. Laurent (Fransız), Mr. Graves (İngiliz), M. Steerg (Fran-

23 Aynı yerde.

sız), Sn. Maissa (İtalyan) ve Mr. Crawford (İngiliz). Ayrıca Block vergi tahsildarlarının faaliyetini düzenleyen yeni bir yasanın yürürlüğe konduğunu ve hükümetin, bütün vergi sisteminin değiştirilmesi konusuna ciddiyetle eğilmiş olduğunu da belirtmektedir.²⁴ Cavit'in planları İttihat ve Terakki Cemiyeti'nce desteklenmekteydi ve gelirlerde sürekli bir artış sağlamanın en iyi yolunun köylülüğün durumunu iyileştirmekten ve geçmişte vergi ödemeyenleri vergiye bağlamaktan geçtiği konusunda genel bir fikir birliği vardı. Dahiliye ve Nafia Nezaretleri güvenliği sağlayarak, daha iyi bir iletişim ağıyla köylük bölgeleri ulaşıma açarak ve kamu yararına olan yatırımlara yabancı sermayeyi çekerek ülkenin refahını artırmakta kararlıydı. Bütün bu projeler için İttihatçıların yeni gelir kaynaklarına ihtiyaçları vardı. En kolay ve mümkün çözüm ise, gümrük resimlerini yüzde 11'den yüzde 15'e çıkarmak ve devlet tekelleri kurmak gibi görünüyordu.

Genç Türkler, kapitülasyonların yarattığı sınırlamalar içinde kendi toplumlarının ekonomik yapısını modernleştirmeyi sürdürdüler. 1911 yılında, İstanbul'da ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla konut mülkiyetine ilişkin bir yasa çıkardılar. Bu yeni yasa, başkentteki her türlü taşınmaz malın tapu siciline kaydedilmesini zorunlu kılıyordu; aynı zamanda sokaklara isim, evlere de numara vermek üzere bir komisyon kurulmuştu. Bu önlemlerin ulaşımı iyileştireceği hesaplanıyordu ve özellikle iş dünyası bu durumdan memnundu.²⁵ Aşağı yukarı aynı zamanda, İmparatorluk içinde seyahati engelleyen iç pasaport (vesika) ve hareket özgürlüğünü kısıtlayan öbür önlemler kaldırıldı. Hükümet, çağdaş gereksinimleri karşılamak amacıyla yeni bir ticaret yasası taslağı ile mülkiyet yasalarında değişiklikler hazırlamaya da başladı.²⁶

Genç Türkler, tarımı geliştirme hedefine uygun olarak, *Deutsche Bank*'ın yönetiminde Konya ovasının sulanması projesini hazırladı. Kilikya ovasında da benzer bir girişimi gerçekleştirebilmek amacıyla bir araştırma yapılmaktaydı ve bu projeye Adana çevresindeki arazinin bir ikinci Mısır olacağı ümit ediliyordu. Tarıma önem verilmesi daha şimdiden semerelerini vermeye başlamış ve 1910 hasadı

24 Aynı yerde.

25 *The Near East*, c.1, 17 Mayıs 1911, s.23.

26 Aynı yerde, 24 Mayıs 1911, s.58.

mükemmel olmuştu. Ne yazık ki, ürünün önemli bir bölümü emek kıtlığı yüzünden heba olmuş ve bu durum, tarımın makineleşmesini gündeme getirmişti.²⁷

1911 yılına gelindiğinde, Türkiye gözlemcileri, bir ekonomik canlanmadan söz eder olmuştu.

"...Türkiye'deki yeni rejimle anayasal bir yönetim kurulmuş, yolsuzluk ve suistimaller ortadan kaldırılmış ve ülkeyi ilerleme yoluna sokacak adımlar atılmaya başlanmıştır... Ülke daha şimdiden yeni yönelimin itici gücünü hissetmektedir. Yeni demiryolları yapılması ve eskilerinin de genişletilmesi için, karayolları yapılması için, telefon şebekelerinin ve elektrik santrallerinin kurulması için ve tramvayların elektrikle işletilmesi için (yabancı firmalara) ayrıcalıklar tanınmıştır. Ayrıca, ülkenin büyük milli kaynaklarını geliştirme, kaynakları genişletme, makinalaşmış sanayileri kurma ve halkın satın alma gücü ile mutluluğunu artırma yönünde sonuçlar verecek olan başka ayrıcalıklar da tanınmıştır, ya da tanınma yolundadır."²⁸

27 *Levant Trade Review* (bundan sonra *LTR*), c.i/1, Haziran 1911, s.59-61. Emeğin giderek artan ücreti –iki yılda yüzde 50– de, tarımın ve sanayinin makineleşmesi talebini özendiren bir etkendi. 1912 yılına gelindiğinde Türkiye kendi hammaddelerini kullanmaya ve kâğıt, cam, kumaş, pamuk tohumu yağı, çimento, kiremit, mobilya ve deri mamulleri gibi malları üretmeye başlamıştı. Makine ithalatını teşvik amacıyla hükümet, makinelerden alınan gümrük vergisini kaldırmıştı. Bkz. G. Bie Randval, "Commercial Review of Turkey", *LTR*, ii/3, Aralık 1912 içinde, s.22-23.

28 *Aynı yerde*, s.16-17. 1909'da yayınlanan Nafia (Bayındırlık) programına göre, Nezaret, var olan 6 000 km. demiryoluna ek olarak 9 000 km. daha demiryolu, 30 000 km. karayolu ve çok sayıda liman inşa etmeyi planlıyordu. Ulaşım ağını geliştirmede artık eski rejimde olduğu gibi stratejik değil, ekonomik ölçütler kullanılacaktı. Bkz. *LTR*, c.i/3, Aralık 1911, s.252-256.

Şubat 1912'de Nafia Nazırlığı'na getirilen Mehmet Cavit Bey, sonraki on yıl için şu programı öneriyordu:

a) *Demiryolları*: (i) Karadeniz hattı (Fransız sermayesi); (ii) Adriyalik hattı (Fransız); (iii) Anadolu'daki Chester Projesi (Amerikan sermayesi); (iv) Bağdat-Basra hattı (İngiliz sermayesi); (v) Ankara'yı Samsun-Sivas hattına bağlayan hat (Alman sermayesi);

b) *Limanlar*: (i) Samsun ve Trabzon projeleri incelenmekteydi; (ii) Dedeağaç'ta (burası Balkan Savaşları'nda kaybedilerek Rumlara geçti) geniş bir liman; (iii) Kavala'da küçük bir liman; (iv) Selanik limanı genişletilecekti; (v) Yafa. Hayfa ve/veya Trablus'ta limanlar.

c) *Sulama*: (i) Mezopotamya ihalesi açık artırmaya çıkarılacaktı; (ii) Adana bölgesi ve aynı zamanda Vardar, Boyana, Meriç ve Şeria nehirleri için projeler yapılacaktı.

Levant Trade Review'nun yeni rejimin ekonomik programına ilişkin yorumu biraz abartmalı ve aşırı iyimserdir. Birinci olarak, modernleşme faaliyetinin esas bölümünün merkezde, İstanbul'un içinde ve çevresinde yer aldığını ve İstanbul'un, değil Osmanlı İmparatorluğu, "Türkiye" bile olmadığını hatırdı tutmak gerekir. İttihatçılar da bunun farkındaydı, çünkü kendileri zaten taşra küçük burjuvazisinin temsilcileriydi. İttihatçı hareketin eyaletlerde, özellikle Rumeli'de gelişmiş olduğunu ve yıllık toplantılarını, şehir 1912'de Yunanlıların eline geçene dek Selanik'te yaptıklarını unutmamalıyız. Her durumda tıpkı daha sonraki Kemalistler gibi, onlar da "Kozmopolit İstanbul"a karşı güvensizdiler. Bu nedenle hedeflerinden biri, merkez ile çevre arasında, "sağlıklı bir adem-i merkezîyet ve özerkliğe" yol açacak olan sağlam ve verimli bir ilişki kurulmasıydı. *Deutsche Levante Zeitung*'a (tarih yok) göre, "yeni sistem, yerel sanayi girişimlerinde ve şehirlerdeki mali politikalarında daha şimdiden iyi sonuçlar" almıştı:

"Şurada bir taşra valisi ağaçlandırma faaliyetine girişiyor, orada bir diğeri kolonizasyon siyaseti izliyor; kısacası, ülkeyi yeni bir ruh sarıyor."²⁹

1911 Eylül'ünde Libya'da Türk-İtalyan savaşının patlak vermesi ve bunu 1912-1913 Balkan Savaşları'nın izlemesi, ekonomik reform programını sekteye uğrattı. Ama savaşlar, aynı zamanda İttihatçıların ülkenin bütün kaynaklarını, özellikle de insan kaynaklarını seferber etmelerini zorunlu kıldı. Tecrit olmuşluklarının farkına vardılar ve bu duruma içe, halka dönmekle ve İmparatorluk ile Osmanlı devletinin varlığını korumak üzere milli bilinci uyandırmakla yanıt verdiler. Fransız devrimcilerinin yolunu izleyen İttihatçılar, 31 Ocak 1913'te Müdafaa-i Milliye Cemiyeti'ni resmen kurdular.³⁰

d) *Karayolları*: Dört yılda 9 655 mil karayolu yapılacaktı. Cavit Bey, küçük projelerin uygulanması için taşra valilerinin yerel kaynakları seferber edeceklerini umuyordu. (*LTR*, c.i/4, Mart 1912, s.426); ayrıca bkz. E.G. Mears, "Transportation and Communication", E.G. Mears (ed.), *Modern Turkey*. New York, 1924, s.201-237.

²⁹ *LTR*, c.i/3, Aralık 1911, s.252-256.

³⁰ 30-31 Ocak, 1 Şubat 1913 ve sonraki tarihli Türk basınına bkz. Fransa'da *Comité de Salut Public* (Kamu Selameti Komitesi) olarak biliniyordu. Bkz. Başkonsolos Romily'den Dışişleri Bakanına, İstanbul, 13 Şubat 1913, 867.00/484, No.412.

Ekonominin bu milli seferberlikten ayrı tutulması pek mümkün değildi ve nitekim bu "gayri resmi" kuruluşun işlevlerinden biri halktan para toplamaktı: Hükümet, "bu kuruluşa Hazine Bonolarıyla beş buçuk milyon İngiliz lirası toplamak görevini verdi" Müdafaa-i Milliye Cemiyeti ise, hükümete iç borçlanmaya girişme çağrısında bulundu.³¹

Bu milli seferberlik, İttihatçılar içinde yer alan ve görüşlerini *Türk Yurdu* dergisinde dile getiren bir grubun faaliyetleriyle aynı zamana rastladı. Profesör Berkes şöyle demektedir:

"Türkçüler, Türk Devrimi'nin savunması gereken ekonomik hedefler konusunda daha berraktılar. Muhtemelen Parvus'un sosyalizminden etkilenecek ve Rusya'daki Türkçe konuşan halkların burjuvazisinin gösterdiği ekonomik gelişmeden esinlenerek, Türk halkının Avrupa ekonomisine olan ekonomik bağımlılığına karşı mücadele etmek ve Osmanlı İmparatorluğu içinde Türk milliyetinin ekonomik çıkarlarının kollayıcısı olacak bir orta sınıfın gelişmesini sağlamak amacıyla, ekonomik milliyetçilik fikrini ve devletçilik politikasını geliştirdiler."³²

Bu noktada, Parvus'un fikirlerinin İttihatçılar üzerinde ne ölçüde etkili olduğunu değerlendirmek mümkün değildir. Hepsi de Türkçe olarak ve *Türk Yurdu* ile öteki dergilerde yayımlanan yazıları ("Köylüler ve Devlet"; "1911 Yılı Mali Durumuna Bir Bakış"; "Türkiye, Avrupa'nın Mali Boyunduruğu Altındadır" [iki makale]; "Mali Kölelikten Kurtuluşun Yolu"; "Türklerin Borç Almakta Haklı Oldukları Para"; "Devlet ve Millet"; "Mali Tehlikeler"; "İş İştenden Geçmeden Gözünüzü Açınız"; "Maliyenizi Bir Türk'ün Sorumluluğuna Veriniz"; "Türk Gençlerine Mektup"; "Türkiye Tarımının Geleceği" ve *Türkiye'nin Hassas Noktası: Osmanlı Devletinin Borçları ve Bunların Islahı*, İstanbul, 1914) kuşkusuz Türkiye'nin Avrupa ile olan ilişkileri konusunda o zamanki görüşleri etkilemiştir. Profesör Berkes'e göre:

31 Rommily, *aynı yerde* ve İstanbul, 3-4 Şubat 1913.

32 Berkes, *Secularism*, s.425. Rus Marksisti Alexander Helphand –daha çok takma adı olan Parvus diye bilinir–, Türkiye'ye 1910 yılında geldi ve 1914'te savaş patlak verene dek burada kaldı. *Türk Yurdu* ile Türk basınında çıkan yazılarından anlaşıldığına göre, Türkçülerin danışmanı olarak önemli bir rol oynadı. Türkiye'deki hayatının daha ayrıntılı olmakla birlikte eksik bir öyküsü için bkz. Z.A.B. Zeman ve W.B. Scharlau, *The Merchant of Revolution: the Life of Alexander Israel Helphand (Parvus), 1867-1924*, Londra, 1965.

"Parvus, Türklere sosyalizmi getirmediyse bile, Türk aydınlarının inatçı bir yanılması sarsmıştı. Türkiye'nin Avrupa uygarlığının bir parçası olmadığına işaret ederek, yalnızca istediği için ya da hatta Avrupa'nın diplomatik işbirliğini kazandığı için de bunun mümkün olamayacağını söylemişti. Tersine, Türkiye Avrupa kapitalizminin emperyalist saldırısının hedeflerinden biriydi ve bir sömürge alanı olma yolunda epey ilerlemişti. Türkiye ile Avrupa arasındaki ekonomik ilişkiler, sömüren ile sömürülen arasındaki ilişkilerdi. Dolayısıyla temel toplumsal devrim sorunu, bir sosyalist devrim değildi. Sosyalist devrim, ancak kapitalist ülkelerde bir anlam taşıyabilirdi. Türkiye'de sorun, milli bağımsızlık ve halka dönük bir demokrasi altında ekonominin iyileştirilmesi ve bir milli ekonomi yaratacak önlemlerin alınmasıydı."³³

Türkler, milli bağımsızlık ve ekonomik bakımdan düzelme ihtiyacının uzun süredir farkındaydılar. Ama, bunun yalnızca pek de varlığı görülmeyen bir Türk burjuvazisi tarafından başarılabileceğini açıkça ifade etmeleri, ancak 1914 dolaylarında olmuştur. Yusuf Akçura, "modern devletin temeli burjuva sınıfıdır" diye yazıyordu. "Çağdaş müreffeh devletler; burjuvazinin, işadamlarının ve bankerlerin omuzları üzerinde ortaya çıkmıştır. Türkiye'deki Türk milli uyanışı, Türk burjuvazisinin doğuşunun başlangıcıdır. Ve eğer Türk burjuvazisinin doğal gelişmesi zarar görmeden ya da kesintiye uğramadan devam ederse, Türk devletinin sağlam bir şekilde kuruluşu garanti altına alınmış demektir."³⁴ 1914'te, özellikle kapitülasyonları tek yanlı olarak kaldırdıklarını ilan ettikleri 10 Eylül'den sonra İttihatçılar, son derece cömert teşvik önlemleriyle bir Türk girişimci sınıfı geliştirmek yönünde bilinçli bir siyaset izlemeye başladılar.

Kapitülasyon rejimi, bu siyasetin önündeki engellerden biriydi. Bir diğeri ve uzun vadede daha güçlü olanı, "...ticaret ve sanayiye hor gören ve bir Osmanlı Türk'ü için en onurlu işlerin devlet ve askerlik görevleri olduğu şeklindeki zihniyetin" üstesinden gelmek sorunuydu.³⁵ Ülkede

33 Berkes, *Secularism*, s.425, ayrıca s.335-337.

34 *Türk Yurdu*, sayı 63, 3 Nisan 1914, s.2102-2103; aktaran Berkes, *Secularism*, s.425.

35 *Aynı yerde*. Burada zihniyet sözcüğü, sorunun psikolojik ve değişmez bir özelliğini ima etmektedir. Oysa durum böyle değildir. Türklerin ticaret ve modern sanayi faaliyetine girmekte isteksizlik göstermeleri yalnızca, bu tür ekonomik faaliyetlerin Avrupa hegemonyası koşullarında kazançlı olmadığını yaşayarak görmeleri yüzündendi. Zamanla

epey deneyim kazanmış olan bir Amerikalı gözlemci, Türk ekonomik yaşantısının tutucu karakterine ve "kaynakları yedekte tutmayı gerektiren bir ihtiyatlılık siyasetine alışkın olan" işadamlarının temkinli tutumuna dikkat çekiyordu. Gene aynı gözlemci, altının İmparatorlukta nasıl mücevher ve sikke biçiminde muhafaza edildiğine ve gayrimenkullere ilişkin yasaların sermaye hareketlerine nasıl engel olduğuna işaret ediyordu.³⁶ İttihatçılar, bu durgunluğa son verecek ölü sermayeyi serbest bıraktıracak, sanayi ve ticaret faaliyetini hızlandıracak, toprak değerini artıracak ve genel olarak ülkenin mali kalkınmasına katkıda bulunacak yasalar çıkarmak istiyordu. Yeni yasalar, miras hakkını genişletecek, toprak mülkiyetini ve toprağın el değiştirmesini düzenleyecek, vakıf ve miri toprakları ipotēge tabi kılacak ve şirketleşmeyi mümkün kılacaktı. Bu tür topraklar daha ziyade zilyetlik altında tutuluyordu ve bunların mülk haline getirilmesinin hem sanayi, hem de tarım faaliyetini canlandıracağı tahmin ediliyordu.³⁷ 1914 Haziran'ında Hükümet bir "Teşvik-i Sanayi Kanunu" bile çıkarmıştı. Gene hükümet, yerli imalata öncelik tanınacağını ve yerel fabrikaların çalışmasını kolaylaştıracağını da vaat etti. Yunus Nadi'nin -ileride *Cumhuriyet* gazetesinin sahibi ve editörü olacaktır- girişimiyle bu yasaya, yabancı mallar yüzde 10 oranında daha ucuz olsa bile devleti yerli imalatçıdan mal almakla yükümlü kılan bir madde eklendi.³⁸

Kapitalizmin gelişmesi açısından engelleyici olan zihniyetin üstesinden gelinmeye başladıkça, girişimci rolü oynamaya istekli ve bunu yapabilecek bir toplumsal grubun yaratılması sorunu ortaya çıktı. Bu, çeşitli grupların kendi dar çıkarları için kulis yapabildikleri ilk beş yıllık rekabetçi politika döneminde (1908-1913) fiilen mümkün olma-

bu sorun, ortaya çıkan işbölümünü meşrulaştırmanın bir yolu olarak psikolojik renkler taşımış olabilir. Ama 1908'den sonra Avrupa üstünlüğüne meydan okuyabilen bir devlet ortaya çıkınca Türkler, ekonomik girişim yönündeki isteksizliklerini çabucak alt ettiler.

36 Başkonsolos G. Bie Randal, *LTR*, c.ii/1, Eylül 1912, s.138-151.

37 Aynı yerde.

38 *The Orient*, c.v/22, 3 Haziran 1914, s.203. Gene, tıpkı boykotlar durumunda olduğu gibi, İngiliz Hindistanı Kongre Partisi'nin ekonomik politikasıyla yakın bir koşutluk söz konusudur. Bir milletvekili, yabancıların yaptığı hiçbir malı satın almamaya yemin etmiş ve yerli malı kumaş kullanan Osmanlılar lehinde ateşli bir konuşma yapmıştı; bu fikrin, Afrika'da bile yayılmasını istiyordu. Askerler, subaylar, hükümet görevlileri, senatörler, milletvekilleri yerli malı kumaştan elbiseler giyeceklerdi ve buna uymayanlara önce para cezası verilecek, sonra da işlerinden atılacaklardı. Bu, Hint *swadeshi* hareketinden bile daha ileriydi.

mıştı. Ama İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı ele geçirdiği 23 Ocak 1913 hükümet darbesinden sonra belli bir şekillenme gelişmeye başladı. Parti ile devletin bir olduğu ve partinin, "milletin" kişileşmesi olarak kabul edildiği bir tekparti devletinde İTC'nin, girişimci kadroları kendi safları arasından bulup çıkarması doğaldı. Ancak bu hiçbir şekilde, bu işe uygun olmayan adamları öne çıkarmak biçiminde tümüyle keyfi bir politika değildi. Birçok durumda, bu politikanın çekiciliğine kapılan taşra eşrafının, esnaf ve tüccarın partiye girdiğini görüyoruz. Ama böyle unsurların olmadığı durumlarda İTC, bürokratlar ve serbest meslek sahipleri arasından girişimci yaratmaya çalışıyordu.

Avrupa'daki savaş, Türk ekonomisine büyük bir itici güç sağladı. Türk tarım ve sanayi mallarına, acil ve fiilen tümüyle karşılanması olanaksız bir talep doğmuştu. Savaş yılları Türk basınına şöyle bir göz atmak, İmparatorluğun ekonomik sorunlarla ne denli içli dışlı olduğunu anlamaya yeterlidir. Bu gazetelerde, askeri ve siyasi sorunların yanı sıra, genellikle ülkenin ekonomik hayatıyla ilgili önemli konuları ele alan makaleler yer almaktadır. Belli bir bölgedeki hasadın durumunu ya da ürüne ve büyükbaş hayvanlara musallat olan zararlılarla mücadele konusunda köylülerin, yetkililerin veya uzmanların aldıkları önlemleri ele alan yazılarla sık sık karşılaşabilirsiniz. Basın, başkentte ve taşrada kurulan rasathaneler, ormanları koruma amacıyla çıkarılan yeni yasalar ya da yeni Ticaret Odalarının kuruluşundan kamuoyunu haberdar ediyordu. Şu ya da bu sanayiye desteklemek için kurulan örgütlere, köylülüğün eğitilmesine ve harekete geçirilmesine yardımcı olan yerel ticaret fuarlarının kurulduğuna, ya da önceden yalnızca üniversite öğrencilerinin gönderildiği Almanya'ya modern sanayi tekniklerini öğrenmek üzere işçilerin yollandığına ilişkin haberler sık sık gazetelerde boy gösteriyordu.

Türkler, savaştan sağsalım çıkabilmek için bütün kaynaklarını seferber etmek zorunda olduklarını biliyorlardı. Bu koşullar altında, bürokrasi ve orduya kapılanmayı yeğ tutarak "ticaret ve sanayiye hor gören zihniyeti" alt etmek pek zor olmadı. Gazeteler, her türden küçük fabrika açmak için yapılan başvuruların haberlerini vermeye başladı. 8 Aralık 1914 tarihli *Le Moniteur Oriental*, İstanbul Vilayeti İdare Meclisi'nin bu tür başvuruları değerlendirip Üsküdar'da bir makarna fabrikasıyla Pendik'te bir tuğla ve

çimento fabrikası kurulmasını onayladığını bildiriyordu. Bu fabrikaları kuracak olan grup yeni çıkarılan Teşvik-i Sanayi Kanunu'nun öngördüğü kolaylıklardan yararlandırılacaktı. Savaşın ilk günlerinde kurulan başka ticaret ve sanayi şirketleri de vardır. Ama böyle firmaların bütün Anadolu'da mantar gibi çoğalması, ancak, Türk ordusunun İngiliz-Fransız saldırısını Çanakkale'de durdurmasından ve Türkiye'nin geleceğinin daha güvenli gözükmesinden sonra oldu.

Ne var ki, savaş, öncelikle, İstanbul'daki küçük bir İttihatçı kliğine kıt malların karborsasını yaparak olağanüstü kârlar elde etme fırsatını verdi. Savaştan önce İstanbul'un ihtiyaçlarının büyük bölümü İmparatorluk dışından yapılan ithalatla karşılanıyordu. Bu durum sanayi malları için olduğu kadar, güney Rusya'dan ithal edilen un ile Avrupa'dan getirilen şeker gibi temel gıda maddeleri için de geçerliydi. Savaş, İstanbul'un tecrit olmasına yol açtı ve şehir büyük ölçüde, savaş öncesi stoklarına dayanarak yaşayabildi. Ne var ki, bu stokların sonsuza kadar devam etmesi mümkün değildi ve kısa zamanda yerel tüccarlar temel ihtiyaç maddelerini istif ederek spekülasyona başladılar; böylece piyasada önemli daralmalar baş gösterdi ve fiyatlar hızla arttı. Bu tüccarların birçoğu gayrimüslimdi ve Müdafaa-i Milliye Cemiyeti (MMC) bunların vurgunculuk yapmasına son vermek ve bu kârlı işi –buna meşru ticaret demeye insanın dili pek varmıyor– Müslüman tüccarlara aktarmak için, müdahale etti. Lewis Einstein, 6 Ağustos 1915 tarihinde tuttuğu günlüğe şunları yazıyordu:

"MMC, şimdi şeker, petrol vb. maddelerdeki tekeli yoluyla çabuk tarafından para kazanmaya başladı. Kendi söylediklerine göre, amaçları, sonradan ülkenin ticaretinin Müslümanların eline geçmesini sağlayabilmek için sermaye biriktirmek..."

17 Ağustos'ta da şunu ekliyordu:

"MMC, bütün mallar üzerinde tekel kurmuş durumda ve bunları muazzam kârlarla elden çıkarıyor."³⁹

Birkaç gün sonra (27 Ağustos) ise; "Cemiyetin ...M. Weyl tarafından yönetilmekte olan Fransız Tütün Rejisi'nin orduya satmakta olduğu tütünün kendi aracılıklarıyla satılmasını talep ettiğini" yazıyordu.

39 *Inside Constantinople*, s.218 ve 243.

"Bundan sonra tütün, askerlere değil, şehirde büyük kârla satıldı. Ordu ise suçu, Cemiyetin ...Fransız casusu ilân ederek sınırdışı ettirdiği M. Weyl'de buldu."⁴⁰

1915 yılında İttihatçılar bir de *Esnaf Cemiyeti* kurdular; bu, İstanbul Şehremini İsmet Bey'in resmi himayesi altında bulunan ve Kara Kemal, Dr. Nâzım ve Bedri Bey'ler gibi önde gelen İttihatçıların desteklediği yerel tüccardan, bakkallardan ve işadamlarından oluşan bir örgüttü. Görünürdeki amacı, ihtiyaç maddelerini sağlayıp fiyatları düzene sokarak piyasayı denetim altında tutmaktı. Ama pratikte bunun tam tersi gerçekleşti ve ekmek, şeker, gaz, benzin gibi temel maddelerde feci bir sıkıntı baş gösterdi ve bunlar ancak karaborsadan temin edilir oldu. Cavit Bey, günlüğünde şöyle yakınıyordu:

"Esnaf cemiyeti ne güzel bir fikirdi ve ne iyi niyetlerle kurulmuştu! Ama düşüncesiz, kuşbeyinli ve cahil kişilerin elinde düştüğü şu duruma bakın. Kişisel inisiyatifle birkaç kuruş kazananlara herkes düşman. Herkes kendi durumunu ancak (siyasal) himaye ile sürdürebilenleri destekliyor. Bir toplumun gerilemesi için ne güzle bir temel!.." ⁴¹

Yıl sonuna gelindiğinde, ekonomik yozlaşma ve vurgunculuk öyle boyutlara varmıştı ki, İttihat ve Terakki hükümeti müdahale etmek zorunda kaldı. Ekmek tayınının dağıtılmasından sorumlu alt komitenin günde 4 bin lira kazandığı söylenmekteydi ve vurgunculuk konusunda İTC kendi içinde kesinlikle bölünmüş durumdaydı. Şeyhülislam Hayri Efendi bu konuda başı çekiyordu; kısa zamanda Ahmet Rıza da ona katıldı.⁴² Yıl sonunda hükümet temel ihtiyaç maddelerinin satışını düzenleyen bir yasa (Havayic-i Zaruriye Kanunu) çıkardı ve Men'i İhtikâr

40 Aynı yerde, s.260-261. Şu noktalar ilginçtir: (i) Düşman milletlerin mensuplarına savaşın ilk dönemlerinde işlerine devam etme izni verilmişti; (ii) İttihatçılar, ordunun iyi niyetine bağımlı oldukları yolundaki yaygın görüşlerin tersine, gerektiğinde orduyu dolandırmaktan geri durmuyordu

41 Cavit, *Tanin*, 30 Ocak 1915.

42 Ziya Şakir, *Son Posta*, 4 Ekim ve 12 Aralık 1934. Bu sırada bir Türk lirası 1 sterline ya da 4 ABD dolarına eşitti.

Komisyonu'nu kurdu.⁴³ Cemiyet içinde vurgunculara karşı tepki öylesine büyüktü ki, bunların patronu İsmet'le ilişkisi yüzünden Talât Bey neredeyse İTC'den ihraç ediliyordu.⁴⁴

1915, Türkiye için kritik bir yıl oldu. Çanakkale seferinin sonucu çok önemliydi ve İngilizlerin, Aralık'ta Çanakkale Yarımadası'nı terk etme kararı Türklerin morali üzerinde olağanüstü bir etki yaptı. Türkler, savaşta kendilerine düşeni yaptıklarına inanıyorlardı ve bunun sonucunda mütteliklerine karşı tutumlarında da değişiklik oldu. Kendilerine daha fazla güvenmeye başladılar ve eşit muamele görmeyi talep ettiler. İngiliz ordusuna karşı kazanılan zafer, Türk milli gururunu pekiştirdi; öte yandan, neredeyse bir yıllık tecrit, Türklerin Anadolu'ya olan bağımlılıklarını anlamalarına yol açarak Anadolu'ya dayanan bir Türk milliyetçiliği anlayışını güçlendirdi. Bu yeni özgüven ve milli bilinç derhal ekonomi alanına da yayıldı. Ekonomik konularla ilgili yeni bir derginin daha ilk sayısında, Ziya Gökalp şöyle yazıyordu:

"Türlere bir millet karakteri kazandıracak ve bir Türk kültürünün oluşmasına katkıda bulunacak etkenlerden biri, milli ekonomidir."⁴⁵

Sanki bu hedefi simgelemek istercesine, Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin adı da Milli İktisat Nezareti'ne çevrildi.⁴⁶

Ticaret ve Ziraat Nazırı, kendisiyle yapılan bir görüşmede hükümetin ekonomik politikasını açıkladı. Tarıma öncelik verilecek ve Çukurova ile Konya ovasındaki boş araziler ekilecekti. Pirinç ekimi genişletilecek, hükümet ise çiftçiye tohumluk ve hayvan, sonra da makine verecekti. Şeker üretimi ve işlenmesi için bir Alman uzmanın yardımına başvurulmuştu. Taşradaki ticari faaliyetin gelişmesini teşvik amacıyla Ticaret Odalarının sayısı artırılacak, aynı zamanda kıyı ticareti üzerinde tekel kurularak Türk ticaret gemiciliği de teşvik edilecekti. Gelecekte, yabancı şirketler Türk yasalarına uygun olarak faaliyet göstereceklerdi ve

43 Cavit, *Tanin*, 8 Şubat 1945 ve Hüseyin Cahit Yalçın, *Halkçı*, s.22-23. Aralık 1945.

44 Cavit, *aynı yerde*.

45 "Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbarettir?", *İktisadiyat Mecmuası*, c.1/1, Şubat 1916, s.3.

46 "Milli İktisada Doğru", *aynı yerde*, s.1-3.

her ne kadar yabancı sermaye yatırımları ekonomik genişleme açısından çok önemliyse de, yabancı sermaye, Türk sermayesiyle işbirliği yapmak zorundaydı.⁴⁷

1916 Şubat'ında Türk parlamentosu, ticari işlemlerde Türkçe'nin kullanılmasını zorunlu kılan bir yasayı kabul etti ve ithal mallarına yüksek vergi koyarak yerli sanayiye koruyacak yeni gümrük tarifeleri üzerinde tartışmaya başladı. Maliye Nazırı Vekili Hasan Tahsin, hükümetin politikasını, burada uzun uzadıya aktarmaya geçecek bir bildiriyle açıklıyordu:

"Niyetimiz burada sorunu derinlemesine incelemek değil..., yalnızca bu yeni gümrük resimlerini koyarken Hükümetimizin güttüğü hedeflere işaret etmektir. Şu noktalar özellikle önemlidir:

"a) Gerekli hammaddelerin varlığı nedeniyle bu ülkede kolayca imal edilebilecek ürünlerin korunması lâzımdır, dolayısıyla bu tür ithal mallarına ağır gümrük resimleri konmuştur;

"b) Burada üretimlerinin geliştirilmesi mümkün olan mamul maddeler de, yerli sanayilerin yabancı rekabetiyle başedebilmesi amacıyla aynı şekilde vergilendirilmiştir (pamuk ipliğine % 30 oranında vergi);

"c) Tarım, genel olarak korunmuştur;

"d) Tarım ürünleri özellikle korunmuştur (konserve sebzelere % 100 oranında vergi).

"Sonuç olarak görülmektedir ki, hükümet bir yerli mamulü teşvik etmek istediği zaman, benzer malların ithalatına % 30'luk bir gümrük resmi koymakta; bir yerli mamulü korumak istediği zaman da benzer ithal ürününe aşağı yukarı değerinin % 100'ü oranında bir gümrük resmi getirmektedir.

"Bu konudaki (yani tarıma ilişkin) Hükümet kararı son derece mantıklıdır. Ülkenizin esas olarak bir tarım ülkesi olduğunu burada belirtmemize gerek yok. Geniş topraklarımızın inanılmaz

⁴⁷ "Ticaret ve Ziraat Nazırı ile Mülakat". *aynı yerde*, s.6-10. Nazır, Ahmed Nesimi Bey'di.

verimliliği, vatandaşlarımızın becerikliliği, hep bu anlayışı destekleyici yöndedir. Yalnızca kendimize yetecek kadar değil, diğer ülkelere de satabilecek kadar tahıl üretebilme imkânına sahip olduğumuz halde bunu Amerika'dan, Rusya'dan ve Romanya'dan ithal etmek gerçekten acı değil midir?

"Genel olarak tarımı korurken Hükümetimiz, aynı zamanda, ister cehalet isterse de esas olarak yabancı rekabeti yüzünden olsun bugüne dek ekimi yapılmamış tarım ürünlerinin üretilmesini de amaçlamaktadır. Şu andaki durum, bunların satışından ölçüsüz kârlar sağlayabilecek olan çiftçimizin zararındadır.

"Görüldüğü gibi Hükümetimiz ne bir yüzde yüz koruma siyaseti, ne de diğer uçtaki, yerel sanayi ile tarımın gelişmesine zararlı bir aşırı ticaret serbestisi siyaseti benimsemiş değildir.

"Değer üzerinden (*ad-valorem*) gümrük vergileri sistemi daha kolay uygulanan bir sistem olmakla birlikte, hileli işlemlere daha açıktır; Gümrüğe getirilen malın gerçek değerini tespit etmek çoğunlukla mümkün değildir. Orijinal konşimentoların gösterilmesi bile, hazine için yeterli bir garanti olmamaktadır.

"Kapitülasyon rejimi var olduğu sürece, bizim için, değer üzerinden gümrük vergisi sistemini sürdürmekten başka bir yol kesinlikle yoktu; ancak kapitülasyonların bize gerçek bir faaliyet serbestisi getiren ilgasından sonradır ki, miktar üzerinden (spesifik) gümrük vergisi sistemini benimsememiz mümkün olmuştur.

"Bu sistemin, getirdiği diğer avantajların yanısıra, özerk bir gümrük tarifesiyle silahlı olarak görüşmelere girmemize olanak verdiği için ticaret anlaşmalarını sonuçlandırmak açısından sunduğu kolaylık dikkate değerdir; bu yolla, karşılıklı olacağından emin olunmadıkça diğer ülkelere ticari avantaj sağlamamak mümkün olabilmektedir.

"Bu karşılıklı ayrıcalıklar temeli üzerinde Hükümetimiz, bundan böyle avantajlı ticari anlaşmalar ya da sözleşmeler yapabilecek durumda olacaktır. Örneğin, tahıl üretimimizin pazarını garanti altına

almak amacıyla, fazla miktarda ürettikleri demiri bize satmak isteyen ülkelerden onlara sattığımız tahıla koydukları vergiyi düşürmelerini talep edeceğiz."⁴⁸

Yeni gümrük tarifeleri Aralık 1915'te meclise sunuldu. 23 Mart 1916'da kabul edildi ve 14 Eylül 1916'da da yürürlüğe girdi.⁴⁹

Tıpkı kapitülasyonların kaldırılmasının Batılı devletlerde düşmanlığa ve protestolara yol açması gibi, milli iktisat politikası da Türklere şiddetli saldırılara yol açtı. Hükümet, ticareti tehlikeye sokan şoven bir siyaset izlemekle suçlanıyordu. Türkiye'nin İskandinavya Sefiri Hüseyin Cevat Bey, hükümetinin siyasetini şöyle açıklamaya çalışıyordu:

"Türk halkı..." diyordu basına, "şimdi siyasi ve ticari bağımsızlığı için mücadele ediyor. Milli ticareti geliştirmeye ve yeni kurulan Türk şirketlerini desteklemeye çalışıyoruz. Yabancı dillerdeki bütün mağaza isimlerini kindarlık ve kötülük yüzünden değiştirmedik, yalnızca bizden önceki halkların yaptığını yapıyoruz. Bize şoven ve isyankâr diyorlar. Sizi temin ederim ki, tek bir hedefimiz vardır, o da ticari ve siyasi bağımsızlığımızdır. Bu noktada hepimiz birlik halindeyiz. Artık genç Türkler ve yaşlı Türkler değil, yalnızca Türkler vardır ve iş savaşa geldi mi hepimiz genç oluruz".⁵⁰

Bu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti ekonomide daha dolaysız ve açık bir rol oynamaya başladı. 28 Eylül'de İstanbul'da yapılan 1916 Kongresi'nde, İTC'nin sanayi ve gerçek sermaye birikimi alanında Türk ekonomisini geliştirmek yönünde harcadığı olağanüstü çabaya ilişkin bir rapor sunuldu. Hükümetten bağımsız olarak Cemiyet, milli kaynakların gelişmesine yol açacak alanlarda yatırım yapmak üzere sermaye biriktirmekteydi ve şu ana dek üç önemli şirket kurmuş durumdaydı:

1. Milli Mahsulat Osmānlı Anonim Şirketi; sermayesi 200 bin TL idi ve 500 bin liraya çıkarılması bekleniyordu;
2. Kantarya İthalat Anonim Şirketi; sermayesi 200 bin TL idi;
3. Sermayesi 100 bin TL olan Ekmekçiler Şirketi.

48 *LTR*, c.v/4, Mart 1916, s.335-338 ve Aynızade Hasan Tahsin, "Gümrük Tarifeleri", *İktisadiyat Mecmuası*, c.i/1, Şubat 1916, s.3-5.

49 *Tanin*, 4 Mart 1916 ve *İktisadiyat Mecmuası*, c.i/1, Şubat 1916, s.3-5.

50 *Politiken* (Kopenhag, tarihsiz) ile mülakat; aktaran *Vossische Zeitung*, 28 Şubat 1916. Ayrıca bkz. H. Stuermer, *Two War Years in Constantinople*, Londra, 1917, s.165-168.

İTC, bunu, bir milli ekonomi kurmanın en etkili yolu olarak görüyor ve daha fazla şirket kurabilmek amacıyla büyük miktarda sermaye biriktirmeye devam etmeyi, asli görevinin bir parçası sayıyordu. Yalnızca şirketleri kurmak üzere başlangıç sermayesini temin etmeyi ve bu şirketler bir kez yürümeye başladı mı, bunlardan, başka şirketler için sermaye elde etmeyi umuyordu.⁵¹

Ticari şirketlerin –ve çok daha az ölçüde, sanayi şirketlerinin– kurulması, İttihatçıların bir Türk burjuvazisi yaratma yolunda attıkları en önemli adımdı. Eylül 1918'de *Revue de Turquie* (Lozan), Osmanlı İmparatorluğu'nda aşağı yukarı 80 anonim şirketin kurulmuş olduğunu yazıyordu. Çoğunun geniş sermaye iştirakleri vardı ve hemen hepsi de Osmanlılara, yani Türk ve Müslümanlara aitti. Yabancı şirketler, ilk kez eşit koşullarda rekabet zorunda kalıyorlardı. Söz konusu makale daha sonra, büyüklükleri, sermayesi 4 milyon Türk lirası olan Osmanlı İtibarı Milli Bankası ile sermayesi 16 bin TL olan Suriye Ziraat Şirketi arasında değişen 72 şirket saymaktadır. Dikkat çekici olan, bu ticari örgütlerin yalnızca İstanbul ve kentlerle sınırlı olmayıp birçok Anadolu kasabasında da kurulmuş bulunmasıdır. Birkaç örnek verelim:

Akşehir Osmanlı Bankası: Sermayesi 50 bin TL;

Milli Aydın Bankası: Sermayesi 50 bin TL;

Milli Karaman Bankası: Sermayesi 20 bin TL;

Adapazarı İslam Ticaret Bankası: Sermayesi 100 bin TL (Cumhuriyet döneminde bu bankanın merkezi Ankara'ya taşınarak Türk Ticaret Bankası A.Ş. adını aldı);⁵²

Manisa Ziraat Bankası: Sermayesi 150 bin TL;

İzmit Ticari Gelişme Şirketi: Sermayesi 5 bin TL;

Konya Umumi Ticaret Şirketi: Sermayesi 5 bin TL;

Kastamonu Milli Ticaret Şirketi: Sermayesi 15 bin TL;

İzmir Türk Milli İthalat-İhracat Şirketi: Sermayesi 400 bin TL;

Uşak Yıldız Ticaret Şirketi: Sermayesi 10 bin TL;

51 Kongre 5 Ekim'de sonuçlanmakla birlikte, 29 Eylül'den 14 Ekim 1916 tarihine kadarki Türk basınına, özellikle *Tanin*'e ve *İktisadiyat Mecmuası*, c.i/30, 19 Ekim 1916, s.1-2'deki "İttihad ve Terakki Fırkası'nın İktisadi Faaliyeti" makalesine bakınız.

52 Gündüz Ökçün, "1900-1930 Yılları Arasında Anonim Şirket Olarak Kurulan Bankalar", Osman Okyar (der.), *Türkiye İktisat Tarihi Semineri*. Ankara, 1975, s.436-437.

Karaman Ticaret Şirketi: Sermayesi 200 bin TL;
Adapazarı'ndaki Demir ve Ahşap Ürünleri İmalat Şirketi: Sermayesi 34 bin TL;
Konya Madencilik Şirketi: Sermayesi 100 bin TL;
Manisa'daki Buharlı Ekmek Fabrikaları ve Yağ Fabrikaları Şirketi: Sermayesi 60 bin TL;
Konya Mensucat Şirketi: Sermayesi 10 bin TL;
Ankara Milli Dokuma Şirketi: Sermayesi 50 bin TL;
Ankara'daki Yünlü ve Pamuklu Mallar İmalat Şirketi: Sermayesi 60 bin TL;

Eskişehir Milli Ticaret ve Sanayi Şirketi: Sermayesi 50 bin TL;
İzmir Terakki ve İnşaat Şirketi: Sermayesi 300 bin TL;
Kooperatif Aydın İncir Müstahsilleri Şirketi: Sermayesi 10 bin TL.⁵³
Burada verdiğimiz, zorunlu olarak, kısmi bir listedir ve bu yıllardaki ekonomik ve sosyal faaliyetin daha eksiksiz bir tablosunu elde edebilmek için yerel kaynakların iyice incelenmesi gerekmektedir. Ancak bu kısmi tablo, ya da kabataslak görünüm, ticaret ve sanayi faaliyetinin büyük bölümünün İstanbul'da ve Batı bölgelerinde yoğunlaştığını, Orta Anadolu'da bir miktar faaliyetin bulunduğunu, Doğu'da ise pek az kıpırdanma olduğunu, onların çoğunun da Rus askerlerinin tehdidi altında bulunduğunu ortaya koymaktadır. Gene de, bölgesel eşitsizliğin sonraki yarım yüzyılda da değişmediğini dikkate alırsak bu görünümün, ayrıntılardan yoksun olsa bile, pek de yanıltıcı olmadığını söyleyebiliriz.

Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletlerinde kurulmuş bazı şirketler bile vardır. Örneğin Kudüs'teki Filistin Ticaret Bankası (sermayesi 25 bin TL); Şam'daki Suriye Ziraat Şirketi (sermayesi 16 bin TL); Hicaz Demiryolu Kooperatif Ticaret Birliği (sermayesi 5 bin TL); Lazkiye Tütün Anonim Şirketi (sermayesi 15 bin TL) ve Beyrut Yeni Anonim Şirketi (sermayesi 20 bin TL).⁵⁴ 1916 yılında, Beyrut

53 Ziya Şakir, *Son Posta*'daki (28 ve 29 Kasım 1934) makalesinde şu şirketleri sayıyor: Konya Köylü Bankası; Manisa Bağcılar Bankası; İzmir Tütüncüler Bankası; İzmir Teşkilat Şirketi (bunu Celal Bayar kurmuştu); Bursa Dokumacılar Şirketi. *İktisadiyat Mecmuası*, i/35, 7 Aralık 1916, s.8. Doğu Anadolu'daki biricik şirketin adını vermektedir: Erzurum Milli Ticaret Şirketi. Ayrıca bkz. Ökçün (dipnot 52).

54 *İktisadiyat Mecmuası*, i/13, 25 Mayıs 1916 ve i/16, 15 Haziran 1916.

Valisi Avni Bey şark halıları dokunması amacıyla büyük bir fabrika kurdu ve Konya'dan Ermeni uzmanlar getirdi. Zor'da da buna benzer bir fabrika kurdu.⁵⁵

Genç Türklér devrimlerini yaptıkları zaman, başlangıç halindeki bir Müslüman girişimci sınıfı bile henüz var olmadığından ticaret ya da sanayi girişimi yönündeki hemen bütün inisiyatif ya bürokrasiden ya da İTC'den gelmekteydi. Çoğu durumda bu inisiyatif ya mevcut oldukları zaman, yerel tüccarlar, satıcılar ve esnafla ya da İttihatçıların sonunda işadamları ve girişimcilik yönünde hevese geleceklerini umdukları yerel eşrafla işbirliği içinde uygulanıyordu. Örneğin 1911'de yabancı diplomatlara, özellikle İngiliz olanlarına müdahaleci muamelesi yapan Bağdat Valisi Nâzım Paşa'nın, İngiliz çıkarlarına ve özellikle de Lynch Kumpanyası'nın çıkarlarına zarar vermeyi amaçlayan bir ticaret politikası benimsediğini öğreniyoruz. Aynı zamanda, zengin bir tüccar olan Abdülrezak el Hedeyri'nin oğlunun yeni bir şirket kurmasına da yardımcı olmuştu.⁵⁶ Trabzon'da, Vali Bekir Sami Bey, bölge merkezinin ve bölgedeki öbür kasabaların gelişmesi için projeler başlatıyordu. Kent sakinleri arasında bir yurttaşlık gururu geliştirmeye ve onları kendi kentlerinin koşullarının düzeltilmesine katkıda bulunmak konusunda ikna etmeye çalışıyordu. Onun yönetiminde, belli başlı tüccarlar ve kentün önde gelenleri çeşitli sorunları tartışıyorlardı. Farklı dinsel cemaatlerin tümünü temsil eden ve esas olarak işadamlarından oluşan 12 kişilik bir komite seçilmiş, başkanlığına Bekir Sami Bey, başkan yardımcılığına ise Rum başpiskoposu getirilmişti. Raportör, "halk, kasabalarının ihtiyaçlarına daha duyarlı hale geldikçe ve doğu kentlerinde ne yazık ki eksik bir duygu olan kamu yararı için işbirliğinin getireceği kazançları öğrendikçe daha etkin bir çalışmaya girilebilir" demektedir.⁵⁷ Beyrut'ta Vali Azmi Bey de ekonomik gelişme alanında çok faaldi ve *İktisadiyat Mecmuası* yıllar boyunca sık sık onun başarılarından söz etti.⁵⁸

55 *Revue de Turquie*, sayı 3, Temmuz 1917, s.88.

56 *The Near East*, 7 Haziran 1911.

57 Isaac Montesanto'nun Trabzon'dan 21 Haziran 1911'de yolladığı rapor: *Levant Trade Review*, c.i/1, Haziran 1911, s.94.

58 Bkz. c.i/ sayılar 20 ve 21, 13 ve 27 Temmuz 1916, s.4 ve 4 ile c.ii/56, 24 Mayıs 1917, s.3-4. Suriye valileri, Cemal Paşa ile Tahsin Bey ekonomik faaliyetle uğraşıyorlardı (aynı yerde, c.ii/67, 8 Kasım 1917, s.4). Vali Rahmi Bey de İzmir'de

Elimizdeki kaynaklar, ekonomik faaliyet konusundaki ilk harekete geçircinin hükümet olduğunu ortaya koymaktadır. Ancak, 1913'ten sonra İTC'nin etkisinin egemen olduğunu ve hükümeti, ekonomiye öncelik tanımaya zorladığını da unutmamalıyız. Yukarıda sözünü ettiğimiz bütün valilerin –Nâzım Paşa dışında– İttihatçı olması bir rastlantı değildir. Ayrıca İTC, bir örgüt olarak da, hem başkentte, hem de –daha önemli olmak üzere– taşrada milli bir ekonomi yaratma görevine doğrudan katılmıştır. Anadolu kentlerinde kurulan irili ufaklı şirketlerin çoğu, yerel İTC kulübünün inisiyatifiyle kurulmuş gibi gözükmektedir. İzmit ve Düzce Osmanlı Tütün Üreticileri Kooperatif Anonim Şirketi bunlardan biridir. Bu şirket yerel kulüpte, adam başına 20 bin TL değerindeki hisselerle bölünmüş olan 100 bin TL sermayeyle kurulmuştu. Şirketin kurucularından biri, İzmit Mebusu Hafız Rüştü idi. Afyonkarahisar'da sermayedarlar ve sancağın önde gelenleri 21 Ekim 1917'de yerel İTC kulübünde bir araya geldiler. Afyon İTC Sekreteri Besim Bey ile Karahisar Mebusları Salim Bey'le Ağaoğlu Ahmet Bey'in huzurunda, sermayesi 50 bin TL olan bir sanayi şirketi kurmayı kararlaştırdılar. Orada bulunanlar derhal 200 bin TL çıkarıp verdiler.⁵⁹ Manisa'da İttihatçı Mebus Mustafa Fevzi, sermaye değeri 150 bin TL olan bir Bağcılar Bankası'nın kurulmasına önderlik etti ve bu paranın yarısı yerel üreticiler tarafından hemen karşılandı.⁶⁰ Her büyüklükteki Anadolu kentlerinin neredeyse tümünde bir ticaret şirketi vardı ve çoğu durumda bunların kurulmasından İTC'nin yerel kolunun sorumlu olduğu anlaşılmaktadır. Ancak bu tezin tam anlamıyla kanıtlanabilmesi için taşra düzeyinde araştırmaların yapılması gerekmektedir.

Bu, bir milli ekonomi ve "milli" bir burjuvazi yaratma politikasından en fazla kazanç sağlayanlar kimlerdi? Esas olarak, ticaret ve sanayiye yatıracak parası olanlar! Bu kategoriye, zaten şu ya da bu türden bir ticari faaliyeti sürdürmekte olanlar dahildi; bunlar artık, hükümetin himayesinde çalışabiliyordu. Ama Genç Türk Devrimi'nden sonra siyasi iktidarı kaybetmiş olan eski rejimin adamları da bu durumdan yararlanıyordu. Bu

aynı şeyi yapıyordu; bkz. *aynı yerde*, c.ii/61 ve 65, 2 Ağustos ve 27 Eylül 1917, s.4. Ayrıca bkz. İçişleri Bakanlığı, *Meşhur Valiler*, derleyen Hayri Orhun ve diğerleri, Ankara, 1969.

59 "Karahisar'da Osmanlı Anonim Sanayi Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, c.ii/67, 8 Mart 1917 ve *Revue de Turquie*, No. 4, Ağustos 1917, s.123.

60 *Revue de Turquie*, No. 3, Temmuz 1917, s.89.

yaşlı paşalar, eski rejimde önemli miktarda servet biriktirmişler ve İttihatçılar da bu servete el koymamıştı. Atıl sermayeleri için bir çıkış yolu aramalarından daha doğal bir şey olamazdı. Sultan Abdülhamit'in eski mabeyincisi İzzet Paşa ve Gazi Muhtar Paşa, iki zenginle işbirliği halinde Irak petrollerini işletmek için bir grup kurmayı düşündüler.⁶¹ Bunun fazla hırslı bir girişim olduğu ortaya çıktı ve herhangi bir sonuç vermedi. Ama başka tasarılar başarıya ulaştı. Yedi eski taşra valisi tarafından kurulan Nakliyat-ı Umumiye Osmanlı Anonim Şirketi, böyle bir başarılı ticari girişim örneğidir. Bu örgütün amacı, ülke içinde ve dışında malların kara ve denizyoluyla etkin bir şekilde taşınması ve İstanbul'da otobüs, otomobil ve gemi taşıma hizmetlerinin gerçekleştirilmesiydi; aynı zamanda, bu ulaşım araçlarının inşası ve onarımı için fabrikalar kurulması da düşünülüyordu. Şirket, daha sonra bir iç taşıma servisi örgütlemeyi ve demiryolu istasyonları ile limanlarda temsilcilikler açmayı planlıyordu.⁶²

Himayeye bu kadar muhtaç olunca, İTC üyeleri ile Cemiyet'in himaye edebileceği bütün diğer kişilerin, ellerindeki fırsattan yararlanmaları kaçınılmazdı. Daha önce gördüğümüz gibi, önde gelen İttihatçılar, küçük servetler yapmak için mevkilerini kullandı ve bu eğilim savaş yılları boyunca devam etti. Bu tür faaliyetleriyle kötü ün edinmiş kişilerin en önde gelenleri, yalnızca birkaçını sayarsak, Kara Kemal, Emanuel Karasu, Bedri Bey ve Topal İsmail Hakkı Paşa'ydı. Karasu'nun 2 milyon Türk lirası tahmin edilen bir servet yığıldığı söylenmektedir; kendisi, iase işinden sorumlu kişi olarak, *Times* muhabinine, "hepsini, satın alma görevim dolayısıyla namusumla elde ettim" diyordu. (*The Times*'in [Londra] 8 Haziran 1934 tarihli sayısındaki hayat hikâyesine bakınız.)

İTC, *Memur'in Şirketi* diye bilinen örgütü kurarak küçük bürokratları bile ticari faaliyete çekmeye çalıştı. Bu şirket, kişi başına 5 TL değerindeki hisselerle bölünmüş 50 bin TL sermaye ile İstanbul'da kurulmuştu. Örgütün amacı, bu kişilerin sınırlı kaynaklarını gene onların yararına değerlendirmek ve onlara, savaş yıllarında elde edilmesi zorlaşmış mallardan nispeten ucuz fiyatlarla mütevazî miktarlar temin etmektir. Bu şirket,

61 Marling'den Grey'e, No. 155, gizli telgraf, İstanbul, 10 Mart 1914, F.O. 371/2120/10784. Ayrıca bkz. İngiliz-İran Petrol Şirketi'nin Dışişleri Bakanlığı'na yolladığı raporlar, F.O. 371/2120/10880 ve 10920.

62 *Osmanischer Lloyd*. 11 Mart 1916. Ayrıca bkz. Stuermer, *Two War Years*, s.170 vd.

aynı zamanda, Anadolu'da peynir, gaz, odun, kömür vb. imal edecek atölyeler de kurmuş ve tarımın gelişmesine yardımcı olmuştu. *İktisadiyat Mecmuası*'nda belirtildiğine göre, benzer firmalar Beyrut ve İzmir'de de kurulmuştu ve başka kentlerde de kurulmaları umulmaktaydı.⁶³ Bu örgütlerin amacı yalnızca söz konusu sosyal grubun elindeki sermayeyi harekete geçirmek değil, daha önemlisi, savaş sırasındaki vurgunculuğun yol açtığı fiyat yükselmelerini ve kıtlık zamanlarında bu grubun çektiği acıları hafifletmekti.

Taşrada ise, İttihatçıların milli bir ekonomi yaratılmasını teşvik etme siyasetinden en fazla kazanç sağlayanlar yerel tüccar ve eşraftı. Özellikle eşraf, elinde büyük miktarda atıl sermaye bulunduğu için kârlı girişimlere yatırım yapma olanağına kavuşmaktan hoşnuttu. Bir kere daha, eksiksiz ve kesin bir tablo elde etmek için epey araştırma yapılması gerektiğini belirtmeliyim. Gene de eşrafın önemli bir rol oynadığı konusunda ipucu verecek kadar çok kanıt vardır. Merkezi Ankara'da olan Erzurum Milli Ticaret Şirketi Hacı Ahmedzade Necib tarafından kurulmuştu ve Mühürzade Hafız Ethem, Arapzade Ziya, Gümrükçüzade Münib ve Gözübüyükzade Sadrettin gibi eşraftan kişiler de bu şirkette hissedardı.⁶⁴ Lazkiye Osmanlı Tütün Şirketi Hacı Kasım Efendi tarafından kurulmuştu; İzmir İthalat-İhracat Şirketi'ni ise, Hasanzade Bekir ve Balcızade Hakki 100 bin TL sermaye ile kurmuştu. Beyrut'ta, Lübnan eşrafından çok sayıda kişi adam başına 250 TL hisselerle bölünmüş 20 bin TL sermayeye sahip bir şirket kurmuştu.⁶⁵

İTC'nin, ayrıca ve daha geniş bir şekilde incelenmesi gereken tarım politikası da devletçilik hedeflerini güçlendirmeye yönelikti. Türk tarımı ticarileşmiş ve geniş ölçüde dünya pazarıyla bütünleşmişti. Söz konusu dönemde, özellikle savaş sırasında bu eğilim kuvvetli bir ivme kazandı ve İttihatçılar da toprak sahiplerinin iktidarını pekiştirmek yoluyla bu eğilimi hızlandırdı. Böyle yapmakla tarımı piyasa açısından daha etkin ve verimli kılmayı umuyorlardı. Bu nedenle, topraksız ya da az topraklı köylüye toprak dağıtmak yoluyla ortaklığı ortadan kaldırmayı hiç dü-

63 "Memur'in Şirketi", *İktisadiyat Mecmuası*, c.i/24, 31 Ağustos 1916, s.4-6.

64 *İktisadiyat Mecmuası*, c.i/35, 7 Aralık 1916, s.8.

65 Aynı yerde. c.i/13, 25 Mayıs 1916, s.4 ve 9; c.ii/65. 27 Eylül 1917, s.4.

şunmediler. Tam tersine, küçük çiftçiliğe son vermek ve büyük toprak sahiplerinin denetimindeki toprakları pekiştirmek yönünde bir çabaya girişildi. Toprak üzerinde herhangi bir baskının bulunmadığı göz önünde tutulursa bunun garip bir politika olduğu düşünülebilir; gerçekte, ordunun sürekli olarak cepheye sürülecek asker ihtiyacı yüzünden büyük bir emek açığı vardı. Bu politika siyasal ihtiyaçların bir gereği idi, çünkü toprak sahipleri, İTC'nin köylük bölgelerdeki müttefikleriydi ve İttihatçılar onların iktidarını baltalamayı düşünmüyorlardı.

İttihatçılar, tarımın geliştirilmesini ve üretkenliğin artırılmasını teknik araçlar kullanarak gerçekleştirmek niyetindeydiler. Hükümet, sulama projelerine ve ağaçlandırma işine büyük miktarda yatırım yapıyordu. Çiftlik makineleri ithal ediyor ve bunları, başka araçlar ve tohumlukların yanı sıra, toprak sahiplerinin emrine veriyordu. Tarımın modernleşmesine yardımcı olmak üzere Alman uzmanlar getiriliyor ve yeni çiftçilik yöntemlerini öğrenmek için 150 Türk öğrenci Almanya'ya yollanıyordu. 1916 yılında Meclis, Ziraat Bankası'nı çiftçilere kredi ve teknik bilgi vermekle yükümlü kılan ve tarımın gelişmesindeki engellerin ortadan kaldırılmasını öngören bir yasa çıkardı.⁶⁶ Savaşın patlak vermesi üzerine, toprak sahiplerine yardımcı olmak amacıyla angarya uygulaması başlatıldı ve köylüler çiftliklerde çalışmaya zorlandılar.

Tarımsal emek kıtlığına karşın bu politika, arzu edilen verimlilik artışını sağladı. Sulamanın başlatıldığı ya da geliştirildiği yerlerde tahıl üretimi iki katına çıktı; ekonomik durumun bütünü ve Türkiye'nin savaş sırasında ayakta kalması açısından son derece önemli bir olguydu bu.⁶⁷

Toprak sahibi açısından belki de en büyük itici güç, ürünü için elde edebileceği yüksek fiyattı. Fiyatlar da Dünya Savaşı'nın yarattığı olağanüstü talep yüzünden sürekli olarak artmaktaydı. Ama İttihatçılar, Alman ve Avusturya-Macaristan Satınalma Şirketlerinin üreticiden doğrudan mal almalarını önlemek yoluyla, çiftçilerin daha da fazla kâr etmelerini sağladılar. Birçok yerel şirket bu amaçla kurulmuştu. Bunlar çiftçiden ürünü satın alıyor ve yeni ihracat şirketlerinden birine satıyordu; bu sefer de bunlar ürünü, tekel fiyatları üzerinden, Alman ve Avusturya-

66 Tekin Alp, "Ziraat Bankası" *İktisadiyat Mecmuası*, c.ı/9-10, 27 Nisan ve 9 Mayıs 1916.

67 *İktisadiyat Mecmuası*, (5 Nisan tarihli), *Revue de Turquie*, No. 2, Haziran 1917, s.60-61'de aktarıyor; *İktisadiyat Mecmuası*, c.ii/9, Temmuz 1917, s.82-83.

Macaristan Satınalma Şirketlerine satıyordu. Bu yolla Almanlar daha yüksek fiyat ödemeye zorlanıyor ve bu para daha fazla Türk'ün elinden geçmiş oluyordu.⁶⁸ Bu politikanın en önemli sonucu, çiftçileri piyasa için üretim yapmaya özendirerek köylük bölgelerin gelişen milli ekonomi ile bütünleşmesini sağlamaktı.

Genç Türkler'in ekonomik politikası işte buydu. Onlar, hükümet ve İTC örgütü aracılığıyla milli bir kapitalist ekonomi yaratma çabasında can alıcı bir rol oynadılar. Ne kadar başarılı olduklarını değerlendirmek zordur, çünkü iktidarı elde tuttıkları süre çok kısadır: Topu topu on yıl; en radikal kanatları olan İTC'nin hükümetin başına geçtiği 1913'ten sonraki yılları dikkate aldığımızda ise, yalnızca beş yıl! Gene de prekaptalist ve kısmen feodal bir ekonomiye sahip, yıkılmanın eşiğindeki İmparatorluğun, dünyanın en ileri ülkelerine karşı uzun bir savaş vermesini sağlayabildiklerine göre, ekonomik politikaları başarılı kabul edilmelidir. Ama kendi kendilerine koydukları hedefler, yani bir burjuvazinin yaratılması ve milli bir ekonominin temellerinin atılması açısından uyguladıkları politika acaba ne kadar başarılı olmuştur?

Her iki açıdan da Genç Türkler'in sosyal ve ekonomik politikası, özellikle zamanlarının çok kısıtlı olduğu göz önünde tutulursa, başarılıdır. 1917 Ağustos gibi geç bir tarihte Yusuf Akçura şöyle uyarıyordu:

"Eğer Türkler, Avrupa kapitalizminden yararlanarak, kendi aralarından bir burjuva sınıfı çıkaramazlarsa, yalnızca köylülerden ve memurlardan oluşan bir Türk toplumunun yaşama şansı çok zayıf olacaktır."⁶⁹

Ama o yılın sonunda hem Türk, hem de yabancı gözlemciler, Türk unsurunun egemen olduğu bir milli ekonominin ve yeni bir sınıfın, Türk burjuvazisinin doğuşuna dikkat çekiyorlardı. Tekin Alp, "Kapitalizmin Çağı Başlıyor" adlı makalesinde, "artık gelişmeye devam edecek olan" bir kapitalist rejimin doğuşundan söz ediyor, ama "bu durumun, zamanında önlem alınmazsa, ülkede sermaye ile emek arasında çatışma ya-

68 Bkz. Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire*, Princeton, 1968, s.317 vd; Frank Weber, *Eagles on the Crescent*, Ithaca, 1970, s.187 vd.

69 *Türk Yurdu*, sayı 140, 12 Ağustos 1333 (1917) içinde; aktaran Berkes, *Secularism*, s.426.

ratılmaktan geri kalmayacağı" konusunda hükümeti uyarıyordu.⁷⁰ *İkdam* da, ticaret ve sanayiyle uğraşan ve büyük kâr garantisiyle teşvik edilen yeni sınıfın doğuşu konusunda yorumda bulunuyordu.⁷¹ *Nieuwe Rotterdamse Courant*'ın Balkan muhabiri şöyle yazıyordu:

"Türk tüccarına yeni bir ruh gelmiştir. Atasözlerine kadar geçmiş ağır Doğulu yöntemleri, yerini hızlı karar ve süratli eyleme bırakmıştır. Türk tüccarı, kısa zamanda para kazanma yönünde bir heves edinmiştir; kısacası, iyice uyanık modern bir işadamı olmuştur. Ayrıca çok dikkate değer bir milli gurur uyanışı da görülmektedir. Türk, şimdi her şeyi kendisi yapmak istiyor ve özellikle de Ermenileri ve Rumları devre dışı bırakmaya önem veriyor.

"Tümüyle Türklerin oluşturduğu şirketler ve firmalar günbe gün ortaya çıkmakta ve Hükümet de bunların çoğuna, pratikte yabancıları rekabet dışı bırakan ayrıcalıklar tanımayı uygun görmektedir."

"Bu arada, Türkler kendi sanayilerini, özellikle kendilerinin yapmakta kararlı oldukları ve günlük kullanıma dönük basit mallar üreten sanayileri geliştirmekle meşguller. Ülkenin dört bir yanında el sanatları ve meslek okulları açıldı ve yüzlerce Türk genci, sonunda kendi ülkelerinde uygulayacakları ticaret ve sanayi dallarında tecrübe kazanmak üzere dışarıya yollandı."⁷²

ABD Dışişleri Bakanlığı'nın 18 Temmuz 1918 tarihli Haftalık Raporu'nda şöyle deniyordu:

70 "Kapitalizm Devresi Başlıyor", *İktisadiyat Mecmuası*, c.ii/67, 8 Kasım 1917, s.1-2. Daha sonra *İkdam*, sınıf mücadelesi olasılığına dikkat çekmiş ve bu uyarı *Revue de Turquie*'de (sayı 9, Mart 1918) yayımlanmıştı, s.337.

71 "Yeni Bir Tabaka", *İkdam*, 13 Ocak 1918; ayrıca bkz. "Bolşevikler ve Müslümanlar-Hükümeti Muvakkatinin Müslümanlara Beyannamesi", *İkdam*, 15 Ocak 1918; burada gene bir Müslüman burjuvazi teması işlenmektedir.

72 *Nieuwe Rotterdamse Courant* (tarih yok), *Associated Press* tarafından geçilen bu haber, Dışişleri Bakanlığı'nın yayımladığı *Weekly Report on Matters Relating to Near Eastern Affairs*'in 21 Şubat 1918 tarihli sayısında s.1'de yer almaktadır.

"Türk milliyetçiliği ekonomi alanında da şahlanmış durumdadır. Ermenilerin ve Rumların yağmalanması, kâğıt para enflasyonu ve Merkez Devletlerinin satınalmaları yoluyla ülkeye yeni paranın akması, sermayeyi aniden Türklerin eline geçirdi. Özellikle Anadolu kentlerini Türklerin şirket kurma hevesi sarımıştır ve yeni bir milli Türk burjuvazisinden sık sık memnuniyetle söz edilmektedir."⁷³

Bu yeni sınıfın varlığına ilişkin daha inandırıcı bir kanıt, savaş dönemi Türkiye siyasetini etkilemede oynadığı roldür. Kamuoyunda burjuvazinin vurgunculuğuna karşı çok büyük bir tepki olmasına karşın hükümet, bu antisosyal faaliyeti durdurmak yönünde pek az önlem alıyordu. Henüz zayıf ve kendine güvensiz olan burjuvazi, kamuoyunu basın yoluyla etkilemek ve devlet ile hükümeti İTC aracılığıyla kullanmak durumundaydı. Devleti parti aracılığıyla yönlendirmesi çok doğaldı, çünkü burjuvazi tekparti devletin çocuğuydu. İTC'nin, burjuvazinin eylemlerine karşı ciddi önlemler alarak ve onun gelişmesini engelleyerek kendi çocuğunu yok etmesi pek mümkün değildi.

Gene de, kamuoyunun vurgunculara, o kötü ünlü "1332 (1916) tüccarları"na karşı tepkisi, hükümeti, uygulanmayan yasalar çıkarmaya ve bürokrasiye özgü tipiklikte zaman öldüren komisyonlar kurmaya zorladı. Ancak, bu kadar sorumsuzca davranan yeni bir sınıf yaratma siyaseti sorununu gündeme gelmiş oldu ve basında tartışıldı. 1917 yılında, savaşın elverişli bir sonuca bağlanacağı düşüncesiyle savaş sonrası Türkiye'si için siyaset saptayacak bir komisyon kuruldu. Vardığı sonuçlar açısından, komisyon, kendi içinde bölünmüş durumdaydı. Bireysel inisiyatif ve burjuvaziye dayanmayı reddeden bir grup, tümüyle devletçi bir siyasetten yanaydı. Bu grup, ekonomi alanında bireyin hiçbir zaman genel yararı düşünmediğini, her zaman en fazla kârı sağlamaya yöneldiğini savunuyordu. Savaş döneminde ve savaş sonrası dönemde hüküm süren olağanüstü koşullarda burjuvazinin bu tutumu kargaşalığa yol açar, spekülasyon ise sınıf farklılıklarını ve çatışmasını artırırdı. Bu duruma önerilen çözüm, sınıf çatışması sorunlarını önlemek amacıyla, muhtemelen bürokrasi tarafından yönlendirilecek devletçi bir ekonomi kurulmasıydı.

73 Dışişleri Bakanlığı, *Weekly Report*, sayı 24, 18 Temmuz 1918, s.2.

Türkiye'nin savaş sırasında yaşadığı deneyim karşısında bu çizginin muhaliflerinin, devletçi ekonominin "bir tür sosyalizm" olduğunu öne sürmekten başka söyleyebilecek şeyleri yoktu. Devletçiliği bütün Türklerin lanetlemesi için bu iddianın yeterli olacağı düşünülüyordu. Ötekiler, örneğin Tekin Alp, İttihatçıların uyguladığı devletçilik tanımını savunmaya devam etti. Devletçi bir ekonomide devlet, yalnızca özel sektörü desteklemekle kalmaz, onun için mümkün olan en fazla kârı elde etmeye de yönelirdi. Devlet, bireyin yerine geçmek için değil; ona yol göstermek amacıyla, milli ekonomi için en elverişli koşullarda faaliyet göstermesini sağlamak amacıyla müdahale edecekti. Tekin Alp, Türkiye açısından, devletin işlevlerinin gözetim ve denetimden oluştuğu Almanya'nın savaş dönemi ekonomisinin-model alınması gerektiğini savunuyordu.⁷⁴

Burjuvazinin varlığını kabul ve garanti eden bu devletçilik tanımı, 1918'de zafer kazandı; bu da, yeni burjuvazinin ne kadar zayıf ve olgunlaşmamış olursa olsun kendini savunacak ve çıkarlarını gözetecek derecede etkili olduğunu ortaya koymaktadır. Bundan sonra burjuvazi, ege- men siyasi unsur olmasa da, her türlü siyasi tartışmada hesaba katılması gereken bir etken olacaktı. Bu dönemde formüle edilen devletçilik tanımı ise, Türk burjuvazisinin siyasi zaferini belirleyen 1945 sonrası çokpartili döneme dek tam olarak uygulanmamış olsa bile, Cumhuriyet devleti tarafından da benimsenecekti.

74 Tekin Alp. "Harbden Sulha İntikat İktisadiyatı-Devlet İktisadiyatı", *İktisadiyat Mecmuası*, c.ii/62 ve 64, 16 Ağustos ve 14 Eylül 1917, s.1-3.